TESI DOCTORAL

TRANSFORMACIONS DE LA FAMÍLIA I LES LLARS A BARCELONA I LA SEVA REGIÓ METROPOLITANA. 1991-1996.

Volum I

Autora: Cristina López i Villanueva
Directores:
Dra. Anna Alabart i Vila
Dra. Isabel Pujadas i Rúbies

Tesi doctoral per a optar al títol de Doctor en Sociologia.

Programa de doctorat:
Estructura i Canvi Social. Bienni 1996-1998

Departament de Teoria Sociològica, Filosofia del Dret i Metodologia de les Ciències Socials.
Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials.
Universitat de Barcelona

Barcelona. Setembre de 2001.

PART SEGONA

LLARS, FAMÍLIES I PERSONES: ANÀLISI D'UN CANVI

Capítol

5

SEGONA PART

LLARS, FAMÍLIES I PERSONES: ANÀLISI D'UN CANVI.

Transició demogràfica i transformacions familiars: Els països d'Europa i Catalunya

5-. TRANSICIÓ DEMOGRÀFICA I TRANSFORMACIONS FAMILIARS: ELS PAÏSOS D'EUROPA I CATALUNYA.

5.1-. Evolució dels fenòmens demogràfics als països d'Europa.

5.1.1-. Nupcialitat, cohabitació i ruptura.

5.5.1.1-. Nupcialitat.

5.1.1.2-. Cohabitació.

5.1.1.3-. Divorci.

5.1.2-. Fecunditat i fecunditat extramatrimonial.

5.1.2.1-. Fecunditat.

5.1.2.2-. Fecunditat extramatrimonial.

5.1.3-. Esperança de vida.

5.2-. El calidoscopi familiar europeu.

5.2.1-. La difícil tasca de comparar les estructures familiars a Europa.

5.2.2-. Les llars europees.

5.3-. Transició demogràfica i transició democràtica. Especificitat catalana i espanyola.

5.3.1-. Constrenyement legal.

5.3.1.1-. Estructura igualitària entre l'home i la dona.

5.3.1.2-. Filiació i drets dels fills.

5.3.1.3-. El divorci.

5.3.1.4-. La generalització dels mitjans contraceptius i l'avortament.

5.3.3-. Absència de polítiques familiars.

5.3.4-. Importància de la institució familiar i emergència de la *generació frontissa* com a motor de canvi.

5.4-. Conclusions.

5.5-. Bibliografia.

5.1-. Evolució dels fenòmens demogràfics als països d'Europa.

> *"Au bout du compte, les écarts observés entre pays sont trop nets pour que l'on puisse parler d'une unité même relative de l'Europe occidentale. Dans le domaine des comportements familiaux, l'Europe des familles est plutôt un manteau d'Arlequin."* (ROUSSEL, 1992: 137)[1]

L'objectiu principal d'aquest capítol és el de contextualitzar l'evolució de la Segona Transició Demogràfica a Catalunya i Espanya en el marc de la resta de països europeus, així com determinar els efectes i relacions d'aquests en la formació i dissolució de les llars i la seva estructura.

Així, en primer lloc es visibilitza, amb dades, l'evolució dels principals fenòmens demogràfics a Europa comparant-los amb Catalunya i Espanya; en segon lloc es posen de manifest els efectes que els canvis en els fenòmens demogràfics exerceixen sobre l'estructura de les llars als països de la Unió Europea i finalment s'analitzen diferents raons que confereixen singularitat a l'evolució de la Segona Transició Demogràfica a Catalunya i Espanya així com la particular estructura de les seves llars.

No és, però, una tasca fàcil la de pretendre comparar l'evolució demogràfica i l'estructura familiar entre diferents països; els divergents criteris estadístics i les diverses legislacions contribueixen a que l'harmonització de les dades europees sigui una utopia i, concretament, les dades referents a estructures familiars una *missió impossible*. Tenint en compte les limitacions s'intenta realitzar una desesperançada comparativa europea.

Per a analitzar els canvis de l'evolució demogràfica s'han calculat sèries històriques d'indicadors bàsics de tipus conjuntural[2] des de 1960 fins a 1996[3] a partir de les dades

[1] ROUSSEL, L. (1992*): La famille en Europe Occidentale: divergences et convergences* a **Population** nº 1. Paris. INED. 133-152.

[2] Com ja s'ha explicat al capítol anterior la descripció dels indicadors cojunturals aporta una visió de moment i transversal. Seria necssari de fer una aproximació a partir de dades de tipus longitudinal per estudiar l'abans definitiu dles fenòmens demogràfics.

[3] L'inici de l'interval és l'any 1960 moment en el qual Van de Kaa i Lesthaeghe van considerar que començaven a produir-se els canvis que identificaren la Segona Transició Demogràfica. El final de les sèries es situa a l'any 1996, moment en el qual finalitza el període d'observació d'aqueta tesi, tot i que existeixen dades posteriors.

publicades per la Divisió de Població Consell d'Europa[4] que emet sèries històriques, de vegades incompletes, des de 1960. En aquests casos s'han complementat amb dades publicades per EUROSTAT[5]. Cal advertir, però, que mentre el Consell d'Europa disposa d'informació per als avui 43 països membres, EUROSTAT, com a entitat de la Unió Europea, només ho fa per a l'Europa dels 15. En el cas de Catalunya s'han utilitzat dades emeses per l'Institut d'Estadística de Catalunya, tot i que aquest organisme comença a produir dades pròpies des de 1985, les sèries històriques dels anuaris remeten a 1975.

El Consell d'Europa no disposa d'informació referent a llars i famílies, per tant l'anàlisi s'ha realitzat a partir de les dades que provenen de la publicació d'EUROSTAT abans esmentada.

Per a estudiar la nupcialitat i ruptura s'ha calculat la taxa de primonupcialitat femenina, l'edat mitjana de les dones en contreure matrimoni i la proporció de divorcis sobre matrimonis. L'elecció d'aquests indicadors ja presenta algunes limitacions: de contingut, de càlcul o de disponibilitat.

Estudiar l'evolució de les parelles únicament a partir de la nupcialitat cada cop és més restringit, donat l'augment de les unions consensuades. Malauradament, no es disposa d'un cens de cohabitants i només es pot fer una aproximació a aquest tipus d'unions a partir de fonts de tipus qualitatiu. D'altra banda, l'augment de famílies recompostes fa pensar en l'increment de segones núpcies que són impossibles de calcular per a tots els països d'Europa perque no existeix disponibilitat de dades i fer un seguiment de les ruptures als països europeus és força difícil, donada la diversitat de legislacions sobre la matèria i la seva aplicació.

Per a estudiar la fecunditat s'han calculat els índexs sintètics de fecunditat, l'edat mitjana a la maternitat i la proporció de fills de mare no casada sobre el total de naixements amb la finalitat d'estudiar la caiguda i el retard de la mateixa. L'estudi de la fecunditat extramatrimonial podria aproximar-se a la fecunditat de les parelles de cohabitants o a la maternitat en solitari.

[4] CONSEIL DE L'EUROPE (1998): **Évolution démographique récente en Europe**. 1998. Strasbourg. Conseil de l'Europe.

[5] EUROSTAT (1996): **Population, ménages et logements en Europe. Principaux résultats des recensements. 1991/1991**. Ed. Eurostat.

En tercer lloc, s'analitza l'evolució de l'esperança de vida amb l'objecte de posar de manifest com un augment d'anys i de qualitat de vida poden influir en les estructures familiars.

La reducció del nombre de persones a les famílies, la combinació de diferents estats civils en el si d'una parella i, per tant, l'augment de formes d'unió al marge del matrimoni, l'increment de formes monoparentals, unipersonals i recompostes són, entre d'altres, la combinació dels efectes de la Segona Transició Demogràfica sobre la família.

L'anàlisi de les formes familiars que poden resultar d'aquesta evolució als diferents països d'Europa és força més complexa donada la disparitat de criteris en el registre dels tipus de llar. En el següent apartat es presentaran les principals limitacions d'aquesta aproximació.

Deixant de banda el debat plantejat al capítol 4 sobre la diversitat regional i la convergència europea en un únic model, cal esmentar un intent de regionalització i un de cronologia exposats per Roussel (1992) i Lesthaeghe (1991)[6], respectivament, que serveixen de punt d'inici per a desenvolupar aquest capítol.

Roussel estableix una tipologia de 16 països en quatre regions segons la intensitat de quatre indicadors demogràfics: la fecunditat, la divorcialitat, la cohabitació i els naixements fora del matrimoni. Tot i tenint en compte la salvetat que l'autor fa sobre la utilització d'indicadors globals nacionals, i per tant, el reduccionisme que això suposa en obviar les singularitats de les subpoblacions i les regions, elabora la tipologia representada al *(Quadre 5.1).*

Roussel estableix quatre regions: a) la regió del sud d'Europa integrada per Itàlia, Grècia, Portugal i Espanya amb unes baixes taxes de fecunditat i fecunditat extramatrimonial, divorcialitat i cohabitació; b) els països de l'Europa occidental amb taxes febles de fecunditat, divorcialitat i cohabitació però amb taxes mitjanes de fills fora del matrimoni. És la regió està formada per França, Noruega, Holanda i Regne Unit; c) Europa del nord formada per Suècia i Dinamarca, on totes les variables es presenten elevades i d) els països de l'Europa central amb una fecunditat dèbil, una

[6] LESTHAEGHE, R. (1991): *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*. Ponència presentada al Simposi Internacional: Mutació del sistema de valors a les societats europees i magribines. Organitzat per l'Institut Català d'Estudis Mediterranis.

divorcialitat alta, una cohabitació mitjana i uns naixements fora del matrimoni reduïts. Es tracta de la regió integrada per Alemanya, Àustria, Bèlgica, Luxemburg i Suïssa.

Quadre 5.1

REGIONALITZACIÓ DELS INDICADORS SEGONS PAÏSOS D'EUROPA SEGONS ROUSSEL

	Europa del Sud	Europa Occidental	Europa del Nord	Europa Central
Característiques determinants	F= Feble D= Feble C= Feble NFM= Feble	F= Feble D= Feble C= Feble NFM= Mitjana	F= Elevada relativ. D= Forta C= Forta NFM= Mitjana o forta	F= Molt feble D= Forta C= Mitjana NFM= Feble
Països	Espanya Itàlia Grècia Portugal	França Noruega Holanda Regne Unit	Dinamarca Suècia	Alemanya Àustria Bèlgica Luxemburg Suïssa

Font: Roussel, Louis (1992)

L'autor apunta com a raó principal de l'inici dels canvis a l'Europa septentrional la nova imatge de la dona -que replanteja els rols en el si de la parella-, el que actua com a detonant dels canvis familiars.

Lesthaeghe, per la seva, banda proposa una cronologia de la Segona Transició Demogràfica en tres etapes: 1955-1970; 1970-1985 i des de 1985 en endavant tal i com s'explica al capítol 4.

En aquest capítol, i amb la finalitat de fer una aproximació general a l'evolució de la Segona Transició Demogràfica als països d'Europa per tal de contextualitzar Catalunya i Espanya, s'han regionalitzat els països d'Europa segon sis grans grups[7]: nord d'Europa; Europa occidental; països d'Europa central; sud d'Europa; països de l'Est; la regió dels Balcans i Europa Oriental.

Tal i com s'analitza a continuació les diferències més substancials s'observen entre nord i sud i, en alguns casos, a l'est. El capítol intenta proposar bàsicament tres raons

[7] Països del nord d'Europa: Dinamarca, Islàndia, Finlàndia, Noruega i Suècia.
Països de l'Europa occidental: Bèlgica, França, Luxemburg, Holanda, Regne Unit, Irlanda.
Països de l'Europa central: Àustria, Liechtenstein, RDA, RFA i Suïssa.
Països del sud d'Europa: Espanya, Grècia, Itàlia, Portugal.
Països de l'est d'Europa: Bulgària, Txèquia, Eslovàquia, Hongria, Polònia, Romania.
Països dels Balcans: Albània, Bòsnia, Croàcia, Eslovènia, Macedònia, Iugoslàvia, Sèrvia.
Països de l'Europa oriental: Rússia, Estònia, Letònia, Lituània, Moldàvia.

explicatives d'aquesta fractura, no únicament des d'un retard que condueix a la convergència en un model únic, tal i com indica Roussel (1992), sinó des de la singularitat aportada pels països del sud d'Europa.

5.1.1-. Nupcialitat, cohabitació i ruptura.

5.5.1.1-. Nupcialitat

Com ja s'ha referit al capítol anterior, la nupcialitat és l'indicador més sensible a la conjuntura econòmica. Des de finals de la Segona Guerra Mundial fins a mitjans dels anys 60, els indicadors de nupcialitat a Europa van presentar una tendència a l'increment com a efecte de recuperació rere la guerra.

Per estudiar l'evolució de la nupcialitat a Europa s'ha calculat l'índex sintètic de primonupcialitat femenina i l'edat mitjana de la dona en contreure el primer matrimoni. L'índex sintètic de primonupcialitat femenina (a partir d'ara ISPN) mesura el nombre de dones solteres que contreuen matrimoni sobre 1000 dones[8].

S'observa un descens generalitzat de l´ISPN des de 1960, malgrat que la cronologia i la intensitat varien notablement entre les diferents regions d'Europa. De fet, es podrien distingir quatre grans àrees. L'Europa del nord comença la tendència a la disminució als anys 60, passant de valors superiors a 1000[9] fins arribar als valors actuals entorn el 50 per mil. Els països de l'Europa Occidental veuen decaure el seu índex de primonupcialitat femenina a partir dels anys 70; l'Europa meridional, entre el 1975 i el 1980. L'Europa de l'Est manté una forta nupcialitat a edats tempranes com a conseqüència de polítiques d'habitatge que afavoreixen el matrimoni jove. *(Quadre 5.2. Taula Annex 5.1)*.

Aquest descens es va mantenir gairebé fins als anys 80 i això va fer pensar que s'havia tocat fons, però, la lleugera recuperació esdevinguda entre l'any 1980 i 1985 va

[8] Les dades emeses pel Consell d'Europa calculen l'Índex de primonupcialitat femenina sobre el total de dones i no sobre el total de dones solteres. Per tant, mesuren el nombre de matrimonis que s'hagueren produït per a una generació fictícia de 1000 dones si durant tota la vida seguissin el comportament nupcial de les dones solteres de cada grup d'edat observats en un moment determinat.

[9] Valors superiors a 1000 demostren que es tracta d'un indicador fictici i informen d'una alta intensitat nupcial i, per tant, d'una gran concentració d'esdeveniments en el calendari, cosa que significa que un nombre important d'individus pertanyents a diferents generacions s'estan casant al mateix temps.

fer argumentar amb optimisme una recuperació sostinguda dels matrimonis que l'evolució de les dades s'ha encarregat de desmentir. Dinamarca, Suècia, Holanda entre 1983 i 1984, Portugal, Espanya i Àustria, sobre 1986, Bèlgica, Itàlia i França sobre 1988 van veure incrementar els seus índexs, sense arribar en cap moment a recuperar els valors dels anys 60.

Durant la dècada dels 90, els països d'Europa han tornat a veure decaure els seus índexs i augmentar les seves edats d'accés al matrimoni.

A l'any 1996 els menors índexs de primonupcialitat els presentaven els països septentrionals i occidentals (deixant de banda els antics països de la CEI): Suècia amb un 44 per mil, Dinamarca amb un 55 per mil, França 54 per mil i Bèlgica 56 per mil. Els majors índexs de primonupcialitat eren experimentats per països mediterranis i de l'Est: Portugal, Grècia, Romania i Croàcia, amb valors superiors al 70 per mil. Els països de l'antiga CEI no comencen a baixar del 1000 per mil fins a ben entrats els anys 90.

L'edat mitjana al matrimoni presenta un augment als països del Nord des de 1960, als països occidentals des de 1975 i als països mediterranis des de 1980. Sobre l'any 1996 els països que mostren una major edat d'accés al matrimoni són Dinamarca, Suècia, Suïssa i Liechtenstein, entre 29 i 30 anys. Els països on les dones accedeixen al matrimoni més joves són els països de l'Est i els de l'antiga CEI; Bulgària ostenta l'edat mitjana més baixa d'accés al matrimoni femení xifrada en 24.4 anys seguida pels 25.2 i 25.6 de Romania i Hongria. En canvi el països mediterranis, tot i tenir una nupcialitat més elevada, l'accés al matrimoni és força tardà, entre els 27 i els 28 anys. *(Quadre 5.3. Taula annex 5.2).*

D'aquesta manera, mentre que els països de l'Europa septentrional presenten una nupcialitat feble i tardana, els països meridionals disposen d'una nupcialitat més intensa però igualment tardana. Al nord d'Europa no totes les parelles passen pel matrimoni, i quan ho fan, ho fan tard; als països del sud, malgrat ho facin amb retard, el matrimoni és una via d'accés per formar una família. Els països de l'est i els orientals continuen tenint una elevada i temprana nupcialitat.

Quadre 5.2. 1 (Annex taula 5.1)

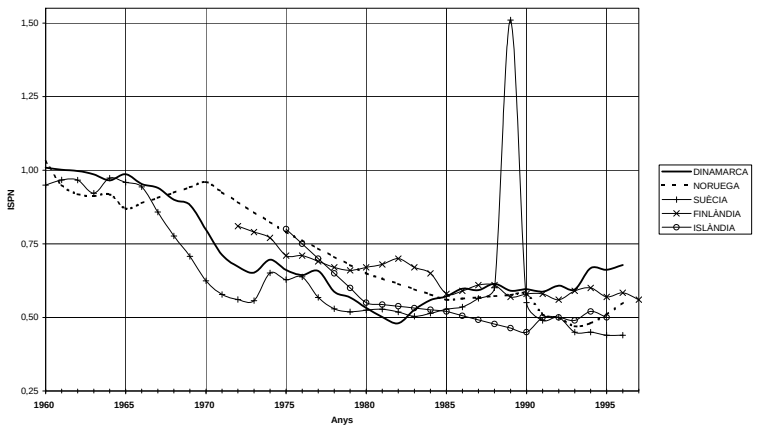

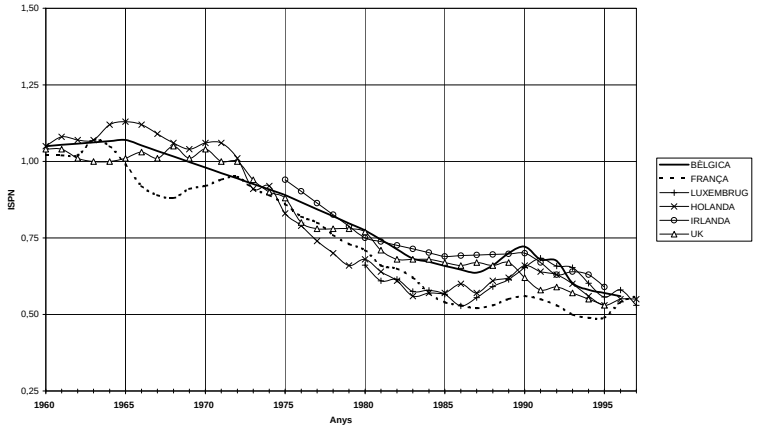

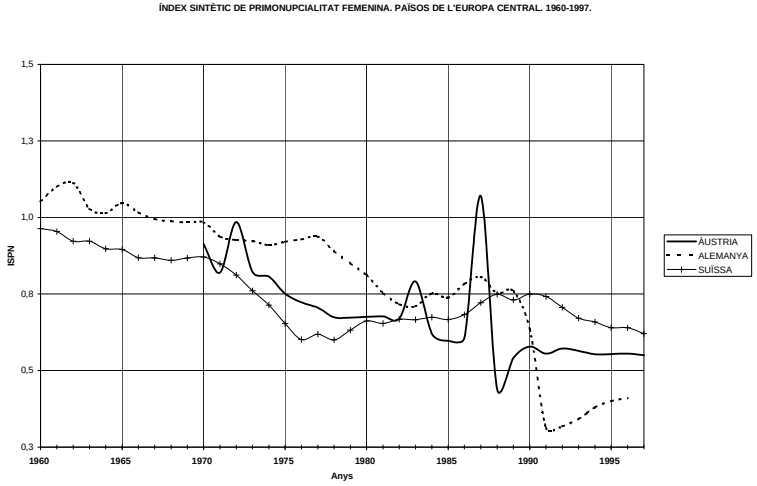

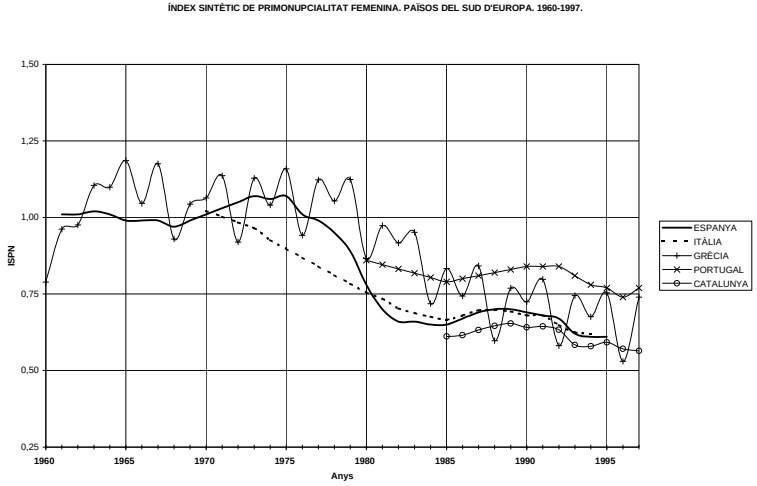

Quadre 5.2. 2

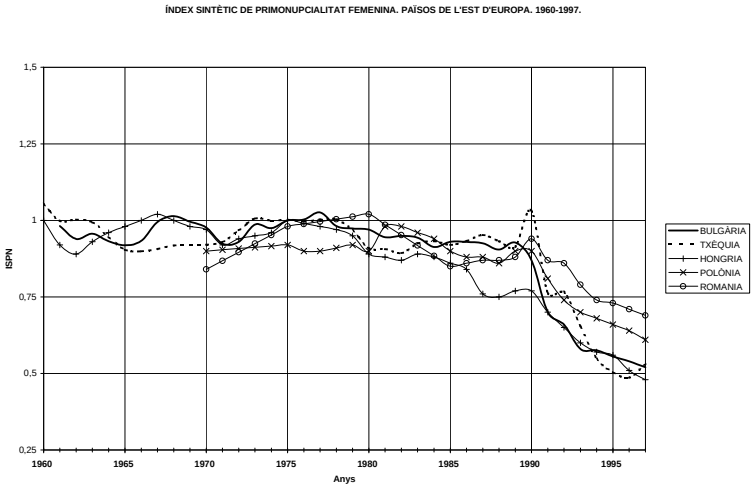

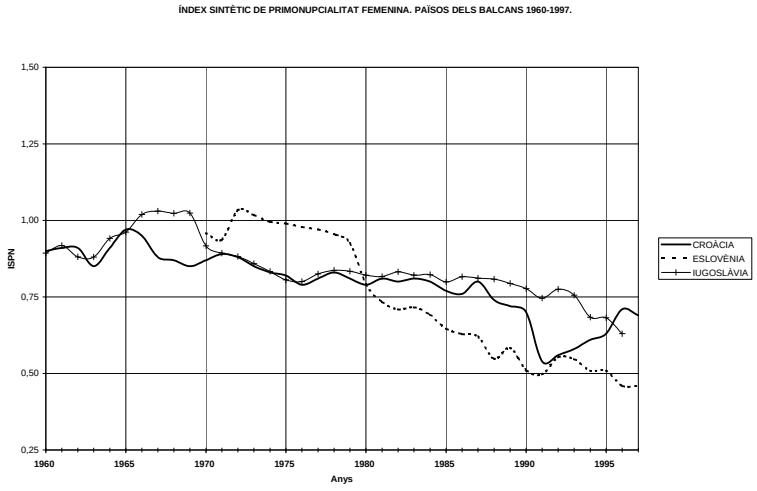

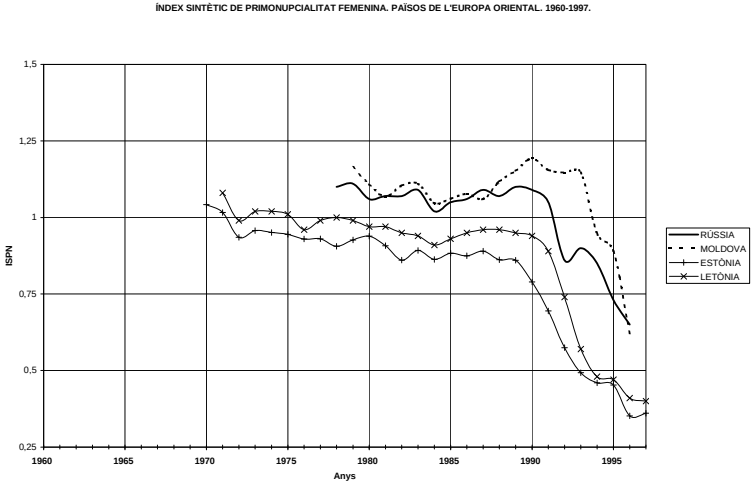

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Consell d'Europa i Eurostat.

Dades no disponibles per a UCRAÏNA, BIELORÚSSIA, ESLOVÀQUIA, LIECHTENSTEIN, ALBÀNIA, BÒSNIA I MACEDÒNIA.
Bèlgica fins a 1980 EUROSTAT . Irlanda fins a 1990 EUROSTAT
La sèrie històrica corresponent a Alemanya es refereix a l'antiga RDA. Les dades en cursiva s'han interpolat. Per a Catalunya dades d'IDESCAT.

Quadre 5.3 .1 (Annex taula 5.2)

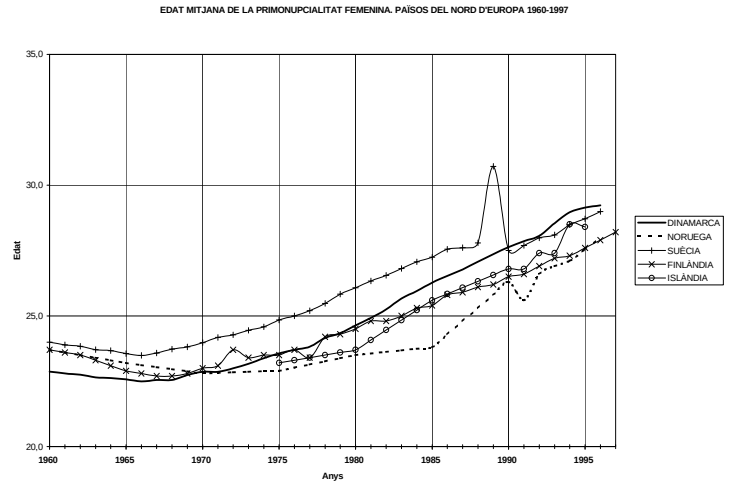

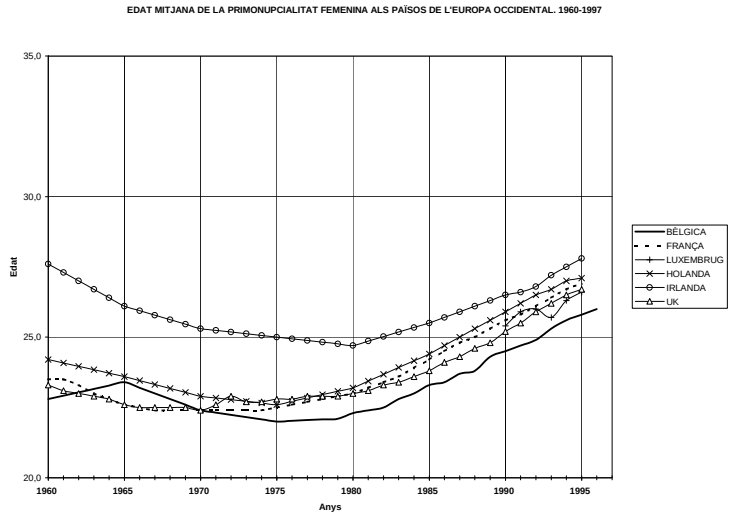

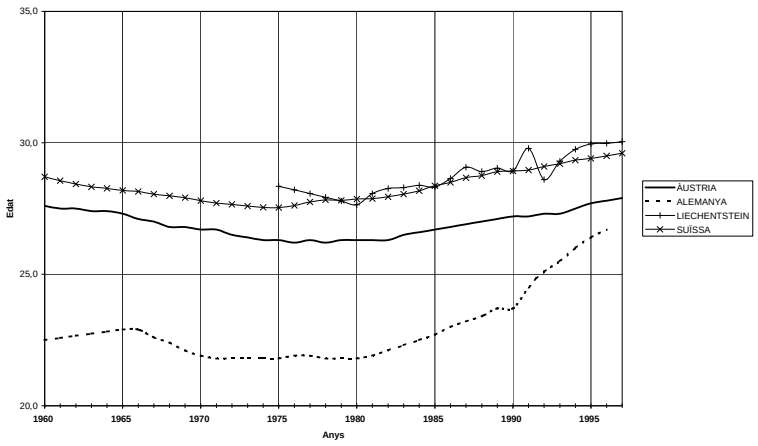

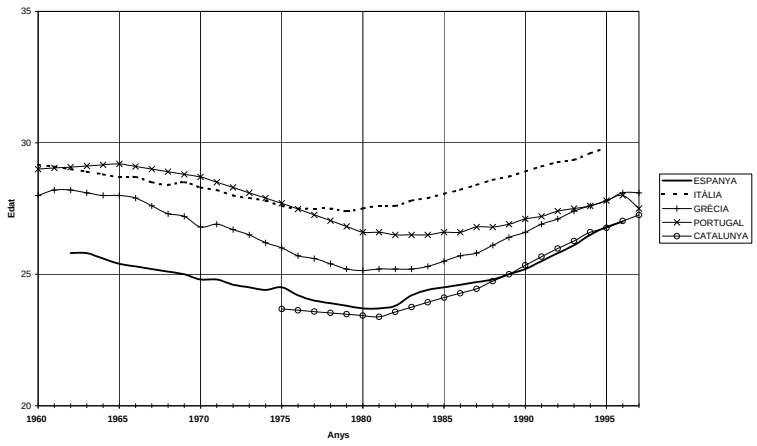

Quadre 5.3 .2

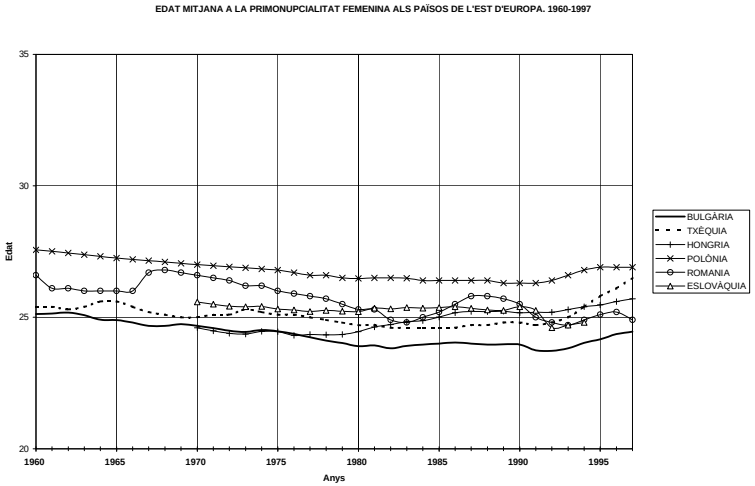

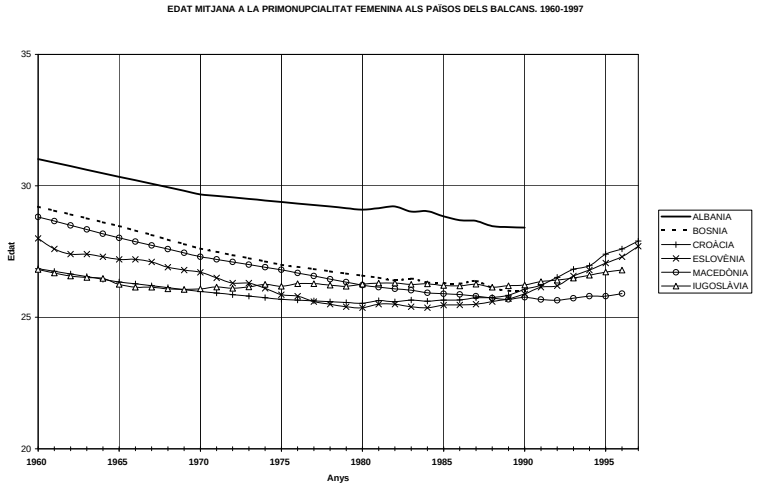

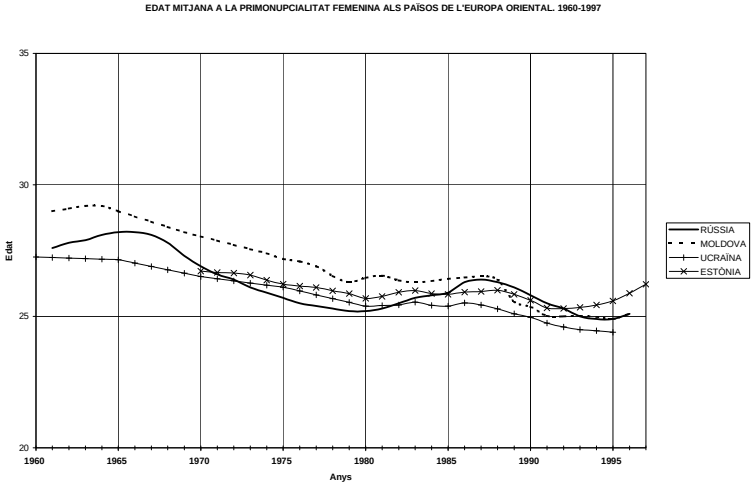

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Consell d'Europa i Eurostat. Per a Catalunya. IDESCAT

BÈLGICA. FINS A 1980 EUROSTAT; LUXEMBURG, HOLANDA I IRLANDA. EUROSTAT. BIELORÚSSIA I LITUÀNIA NO DISPONIBLES.

S'ha comentat a l'encapçalament de l'apartat que la nupcialitat és potser el fenomen demogràfic més sensible a la conjuntura econòmica. En els gràfics i taules que es presenten s'observen alguns fenòmens que fan oscil·lar la sèrie històrica i que, si més no a tall anecdòtic, cal comentar. En el cas dels països del sud s'observa la particular evolució de la nupcialitat helena. Aquesta singularitat és atribuïda, segons Guibert-Lantoine i Monnier (1995)[10], al costum fortament arrelat dels grecs en evitar els matrimonis en els anys de traspàs perque aquest resultaria poc fecund.

En altres casos s'observa com diferents mesures legislatives actuen de manera visible sobre l'evolució de la tendència nupcial. Cal citar els casos de Suècia o d'Àustria. Suècia, a l'any 1989, presenta un ISPN superior a 1510. Aquesta punta està acompanyada d'un ascens a l'edat al matrimoni xifrada en més de 30 anys que es deu a la introducció de canvis en el sistema de pensions clarament favorables a les persones casades en cas de defunció d'un dels membres de la parella sense descendència.

Àustria mostra unes fluctuacions força perceptibles als anys 1972, 1983 i 1987. A l'any 1972 va entrar en vigor una prima en benefici dels primers matrimonis; d'aquesta manera s'explica la davallada de l'ISPN de l'any 1971 que es devia als matrimonis que es van ajornar per a 1972. A l'any 1983 es va anunciar la voluntat de suprimir aquesta prima i es van avançar els matrimonis que s'hagueren celebrat en aquell any. La supressió definitiva del subsidi matrimonial a partir de 1988 va tenir com a resultat un augment dels matrimonis a l'any 1987.

La legislació en matèria matrimonial és un factor d'influència important. S'aprecia el seu impacte de manera conjuntural en aquests casos o de manera permanent i sostinguda com els països de l'Europa de l'Est o de l'antiga CEI, on polítiques favorables com, per exemple, les d'habitatge faciliten una intensitat nupcial elevada i jove.

En definitiva, tot i que amb una cronologia i intensitat diferent, els països europeus han vist disminuir la seva nupcialitat des de mitjans dels anys 60. La davallada de l'ISPN reflecteix una menor propensió a formar famílies a través del matrimoni. El retard en l'edat a formar matrimoni pot tenir dues explicacions diferents. Mentre que als països mediterranis obeeix a una emancipació tardana, als països del Nord d'Europa no té a

[10] GUIBERT-LANTOINE, C.; MONNIER, A. (1995*): La conjoncture démographique: L'Europe et les pays dévéloppées d' Outre Mer* a **Population** nº 4-5 pp. 1185-1210.

veure amb l'edat de l'emancipació que acostuma a ser temprana. Els joves del nord i de l'Europa occidental diversifiquen la seva residència en abandonar la llar d'origen, la seva emancipació no passa indefectiblement pel matrimoni. Ara bé, la davallada de la nupcialitat, en general, és signe d'una forma de desinstitucionalització matrimonial i familiar i, alhora, un sistema adaptatiu a les condicions demogràfiques, econòmiques i de cobertura social.

En el cas de Catalunya i la Regió Metropolitana de Barcelona, entre 1960 i 1975, els matrimonis tardans només es donaven a les zones rurals i menys desenvolupades. El signe de "modernitat" consistia en una elevada intensitat nupcial a edats ben joves, coincidint amb el període d'expansió econòmica. A partir de 1975, quan es comença a deixar sentir la crisi de 1973, les taxes de nupcialitat comencen a davallar, i l'edat d'accés al matrimoni augmenta. Possiblement, en aquests casos la davallada de la nupcialitat no es deu a d'altres formes d'organitzar la convivència ni a una crisi del matrimoni, sinó a un ajornament de l'emancipació i un augment de la dependència dels joves respecte de la llar paterna. L'ISPN no presenta una gran variació entre Catalunya, la RMB i Barcelona. El menor valor el presenta la ciutat de Barcelona 550 i el major la seva Regió Metropolitana 580. En certa manera, és lògic que la major conjuntura nupcial s'identifiqui a la RMB, donat que ha acollit una forta allau migratòria durant els anys 60 i 70. *(Taula 5.1).* Tots tres casos assoleixen taxes inferiors al conjunt espanyol, que per aquell moment es situava en 610 matrimonis de solteres per cada mil dones. De la mateixa manera, l'edat augmenta en els tres moments estudiats a la *(Taula 5.2).* L'edat major en accedir al matrimoni per part de les dones es registre a Barcelona i es situa en 28.3 anys.

Taula 5.1

ÍNDEX SINTÈTIC DE PRIMONUPCIALITAT FEMENINA.

	CATALUNYA	RMB	BARCELONA
1986	0,62	0,61	0,59
1991	0,64	0,65	0,61
1996	0,57	0,58	0,55

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT

Taula 5.2

EDAT MITJANA A LA PRIMONUPCIALITAT FEMENINA

	CATALUNYA	RMB	BARCELONA
1986	24,27	24,76	26,01
1991	25,67	26,11	27,7
1996	27,02	27,40	28,6

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT

5.1.1.2-. Cohabitació

La davallada de la nupcialitat comporta un augment de les unions consensuades. La invisibilitat estadística és evident per la pròpia naturalesa de la unió.

Mentre que als països més septentrionals la cohabitació sembla compensar la davallada de la nupcialitat no és així en els casos de l'Europa meridional. L'extensió de la cohabitació comença a fer-se palesa als països escandinaus. Es planteja com un fet eminentment urbà i que coincideix amb l'expansió dels mitjans contraceptius de tipus hormonal i amb el moviment d'emancipació femenina. Realment existeix una diferència entre el perfil de cohabitants escandinaus i l'emancipació típicament juvenil que podria donar-se als inicis als països del sud d'Europa. Es tracta d'una cohabitació de major durada, on els membres de la parella presenten una edat mitjana més elevada i la unió és fecunda. Aquestes característiques les fan similars a les unions matrimonials, per la qual cosa Van de Kaa (1987)[11] teoritza que no es tracta de dos fenòmens oposats sinó de dues cares de la mateixa moneda.

L'aspecte jurídico-legal és important a tenir en compte en l'estudi de la cohabitació ja que pot esperonar-la o frenar-la. Tal i com s'ha explicat al capítol anterior, les raons per les quals les unions consensuals començaren a donar-se als països del nord d'Europa poden tenir a veure amb arrels de tipus històric i antropològic. La cohabitació pot formar part de la pròpia tradició nupcial (Shorter, 1977)[12] o pot tenir a veure amb manifestacions que ja es donaven a finals de segle XIX i a principis del XX. Cap a finals del 1800 va estendre's un fenomen conegut com a *matrimoni de consciència* entre els cercles intel·lectuals suecs. Eren parelles que cohabitaven en protesta per una legislació que només reconeixia els matrimonis religiosos. També a Suècia es va fer comú el *matrimoni d'Estocolm*. Consistia en la cohabitació de les parelles que emigraven del camp a la ciutat mentre esperaven establir-se i accedir a un habitatge.

[11] VAN DE KAA, D. (1987): *Second Demographic Transition* a **Population Bulletin.** Vol. 42 nº 1. Population Reference Bureau. Washington. P. 18.

"It is essential to understand that cohabitation and marriage can in many respectets be regarded as two sides of the same coin. Both representent paribonding."

[12] SHORTER, E. (1977): *Les deux révolutions sexuelles* a **La Naissance de la famille moderne. XVIII-XXè siècle**. Paris. Seuil. pp. 98-152.

No es pot dir que la cohabitació sigui un fenomen molt estès a Catalunya i, en qualsevol cas, el perfil dels cohabitants és més aviat jove i del tipus de la *cohabitació a prova*[13] prèvia a una unió nupcial. Rara vegada implica una situació de llarga durada.

Taula 5.3

DISTRIBUCIÓ DE LES PARELLES DE FET I DRET. 1991-1996

	CATALUNYA		RMB		BARCELONA	
	1991	**1996**	**1991**	**1996**	**1991**	**1996**
Parelles de fet	3,68	8,56	4,02	10	4,76	17,2
Parelles de dret	96,32	91,41	95,98	90	95,24	82,8

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT

Les dades emeses per l'Institut d'Estadística de Catalunya permeten per a l'any 1991 i 1996 fer una aproximació a les persones que declaren conviure en una unió consensuada. Tal i com es comentarà al capítol 7, destaca l'extraordinari augment de parelles cohabitants, sobretot a Barcelona on aquestes representen a l'any 1996 un 17.2% del total. Tot i que ara no és moment de comentar aquestes dades (s'analitzen en profunditat als capítols 7 i 8) si que cal remarcar que a la ciutat de Barcelona ha canviat força el perfil de la cohabitació. Ja no es tracta d'unions joves a prova sinó que es reparteix per totes les edats i es diversifiquen els estats civils dels membres de les parelles que formen la unió, trencant el monopoli de la unió de solters amb solteres.

5.1.1.3-. Divorci

Per estudiar la ruptura s'ha calculat el percentatge de divorcis sobre els matrimonis. És fonamental, per analitzar aquest fenomen, tenir en compte la legislació sobre la matèria en els diferents països d'Europa i no només el moment en què aquest entra en vigor sinó els requisits i procediments que es segueixen per a fer-se efectiu. A partir dels anys 70, alguns països d'Europa canvien la legislació, tot agilitant el procediment de divorci fent-lo menys dolós i més senzill i imposant la *voluntas divortiandi* com a prova suficient. La diversitat regional avui és força gran; cal recordar, per exemple, que a l'estat espanyol el divorci no és permès fins a l'any 1981.

La proporció de divorcis ha anat ascendint des de 1960, presentant una clara dicotomia entre els països que superaven el 10% i els que no l'assolien, com en

[13] ALABART, A.; CABRÉ, A.; DOMINGO, A., FABRÉ, A.; STOLCKE, V. (1988): **La cohabitación en España. Un estudio en Madrid y Barcelona.** Col. Estudios y Encuestas nº 8.Madrid.

l'Europa meridional. Els països que havien protagonitzat les taxes més elevades, els del nord d'Europa, presenten una lleugera davallada als anys 80 per tornar a remuntar a la dècada dels 90. A l'any 1995, els països que presenten el màxim percentatge de divorcis sobre matrimonis són Suècia, Bèlgica i Finlàndia, amb valors superiors al 60%. Amb valors situats entre el 30% i el 40% es situa la resta de l'Europa occidental i central, mentre que els valors menors són els aportats per l'Europa mediterrània, els quals no arriben a sobrepassar el 20%, excepte per Catalunya. *(Quadre 5.4. Annex Taula 5.3)*

Les dades sobre divorcis a Espanya apareixen publicades a les *Memorias del Consejo del Poder Judicial* a patir de l'any 1981 (any en què es produeix la reforma del Codi Civil i l'aprovació de la *Llei del Divorci*)[14]. Quan s' aprova la *Llei del Divorci* a Espanya, es reconeix la separació com antecedent per a sol·licitar el divorci. Per tant, les persones que feia temps que estaven separades van poder demanar el divorci sense cap altre tràmit. És per aquesta raó que el nombre de divorcis va ser molt elevat i superior al de separacions fins a 1983.

La incidència de la ruptura sobre les estructures familiars produeix un augment de les llars monoparentals i de les llars unipersonals. Als països mediterranis, en ser menor la intensitat del divorci, també ho és la d'aquests tipus de llar.

[14] Aquestes estadístiques tenen força limitacions pel que fa al nivell de desagregació territorial que no permet anar més enllà de la comunitat autònoma.

Quadre 5.4. 1 (Annex taula 5.4)

% DIVORCIS SOBRE MATRIMONIS. PAÏSOS DEL NORD D'EUROPA. 1960-1995.

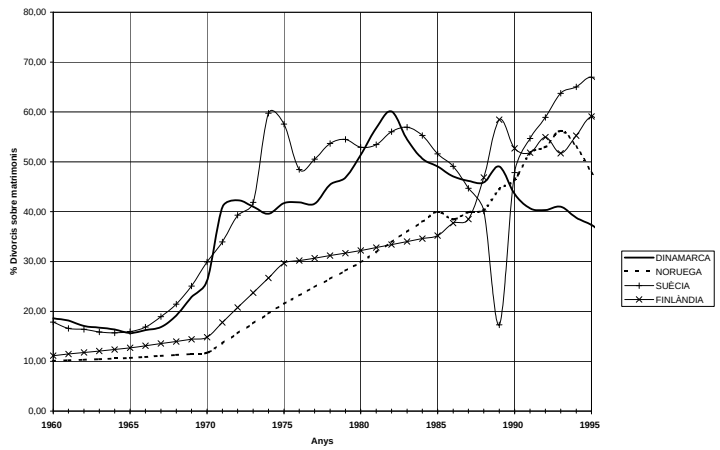

% DIVORCIS SOBRE MATRIMONIS. PAÏSOS D'EUROPA OCCIDENTAL. 1960-1995.

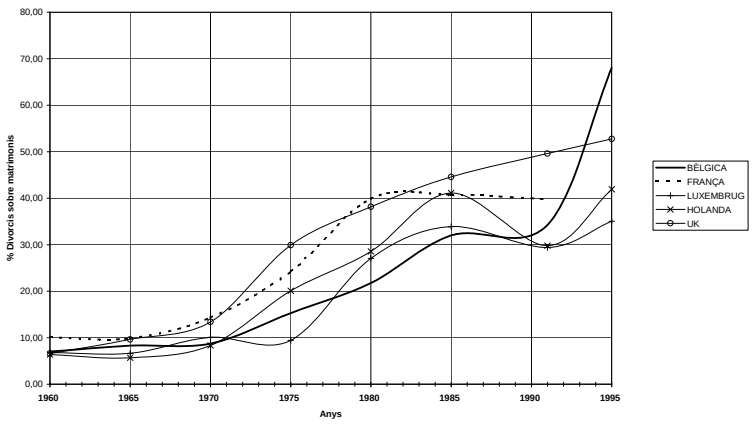

% DIVORCIS SOBRE MATRIMONIS. PAÏSOS D'EUROPA CENTRAL. 1960-1995.

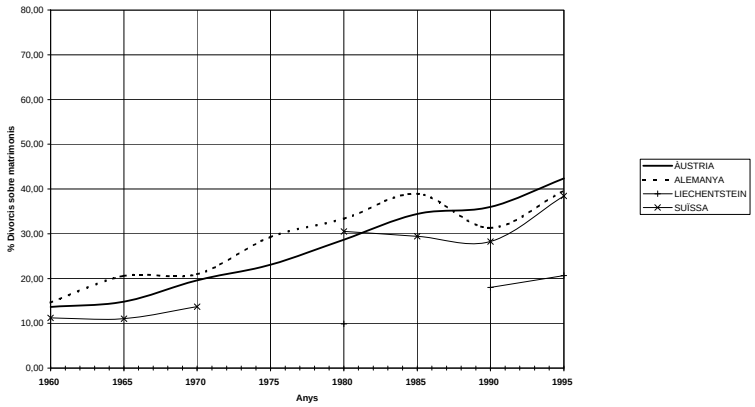

% DIVORCIS SOBRE MATRIMONIS. PAÏSOS D'EUROPA DEL SUD. 1960-1995.

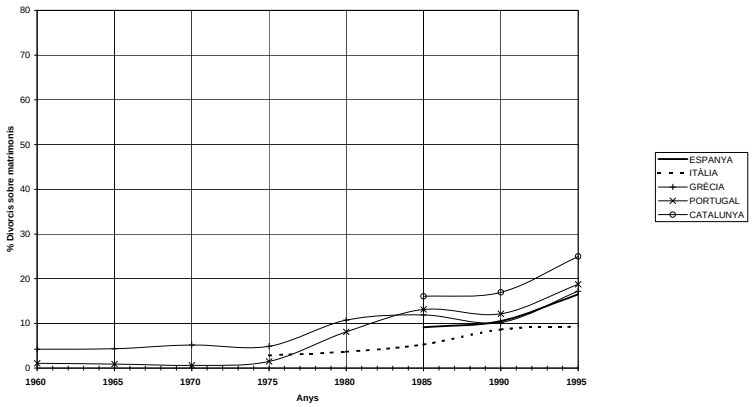

Quadre 5.4. 2 (Annex taula 5.4)

% DIVORCIS SOBRE MATRIMONIS. PAÏSOS D'EUROPA DE L'EST. 1960-1995

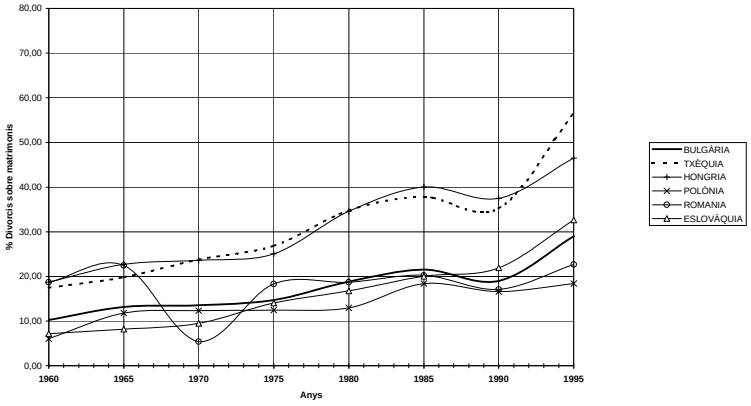

% DIVORCIS SOBRE MATRIMONIS. PAÏSOS DELS BALCANS 1960-1995.

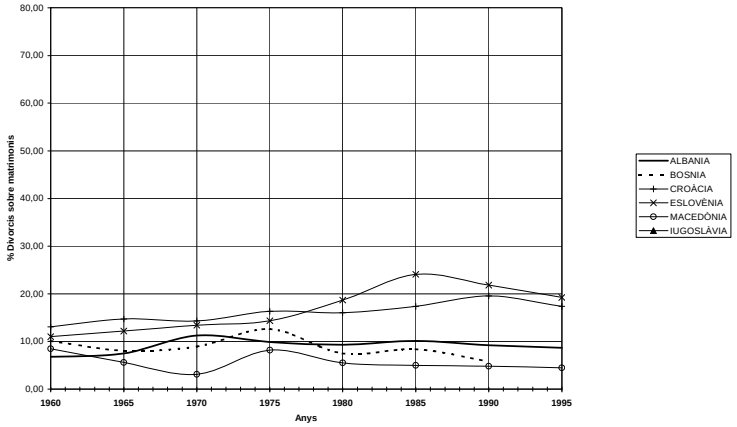

% DIVORCIS SOBRE MATRIMONIS. PAÏSOS D'EUROPA ORIENTAL. 1960-1995

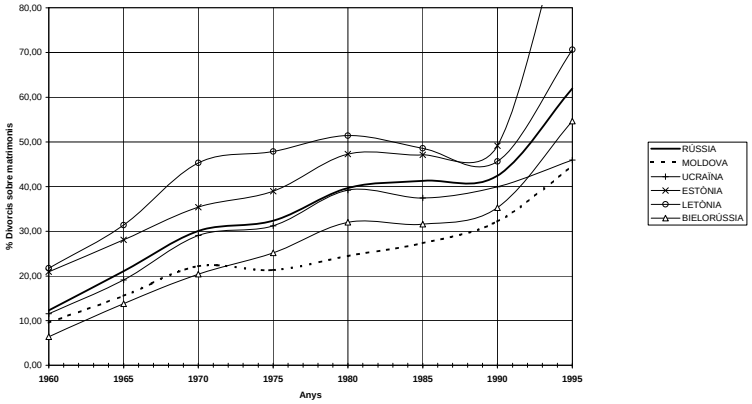

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Consell d'Europa i Eurostat. Per a Catalunya. IDESCAT

Dades no disponibles per a IRLANDA, LITUÀNIA.

5.1.2-. Fecunditat, i fecunditat extramatrimonial.

5.1.2.1-. Fecunditat

De la mateixa manera que en el cas de la nupcialitat s'observa una davallada generalitzada de la fecunditat a Europa des de 1960, encara que es fa necessari de matisar país per país. Des de mitjans dels anys 40, els països de l'Europa Occidental i del Nord es van experimentar una fecunditat de recuperació després de la II Guerra Mundial. Aquest esclat en les taxes de fecunditat (*baby boom)* es va veure estroncat a patir dels anys 60 i 70 i es va passar al que s'anomena *baby bust* o esfondrament de les taxes.

Per estudiar la fecunditat s'han calculat les sèries històriques des de 1960 de l'Índex Sintètic de Fecunditat (ISF), l'edat mitjana a la maternitat (EMM) i el percentatge de fills de mare no casada.

L'Índex Sintètic de Fecunditat també és un indicador força afectat per la conjuntura del moment. És un indicador transversal que informa del nombre mitjà dels fills per dona; agrupa la fecunditat a diferents edats en un any determinat, no pas de la descendència final.

L'evolució de l'ISF sembla passar per tres fases diferenciades: d'una banda fins a la dècada dels 70, quan finalitza el baby boom; una segona etapa fins a 1985, aproximadament quan la fecunditat sembla haver tocat fons i, una tercera fase, sobretot en alguns països septentrionals, on s'experimenten signes d'una aparent recuperació, sobretot a partir de les dones de més de 30 anys.

De fet aquesta aparent tendència cap a un únic model de fecunditat emmascara tres evolucions: *(Quadres 5.5 i 5.6. Annex taules 5.4 i 5.5)*

- D'una banda, els països del nord, de l'Europa occidental i central (a excepció feta d'Irlanda) on després d'una gran davallada apareixen signes de recuperació per la fecunditat de les dones majors de 30 anys. A l'any 1996 cap país supera els 2 fills per dona (excepte Suècia), però tots assoleixen el 1.75. Irlanda, per la seva banda, presenta una fecunditat elevada que alguns autors atribueixen al fort arrelament de la tradició catòlica.

Quadre 5.5. 1 (Annex Taula 5.4)

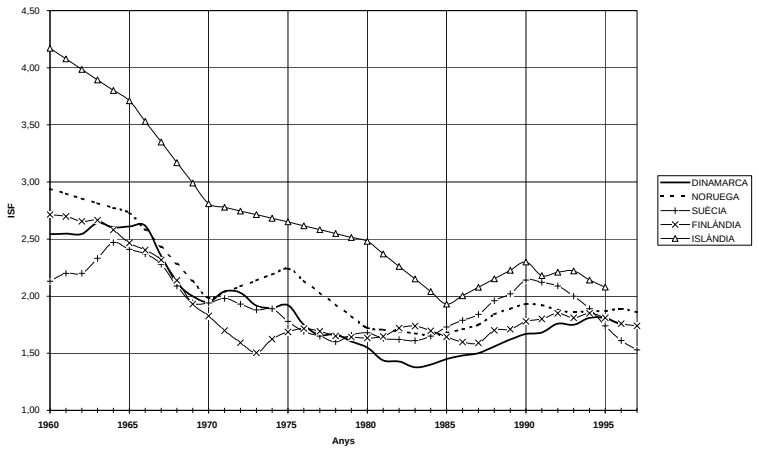

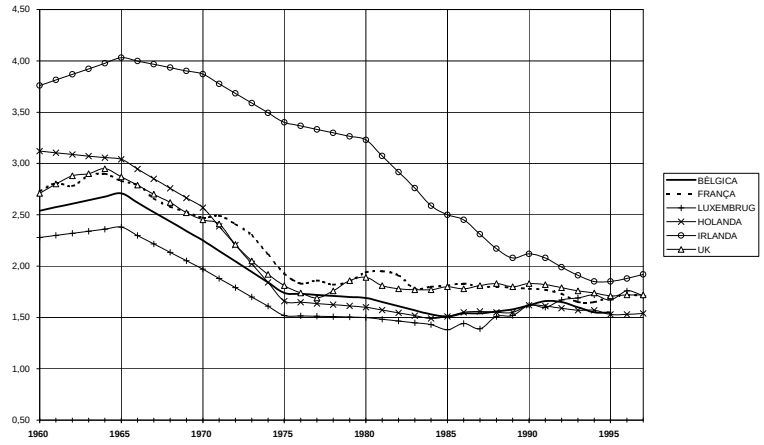

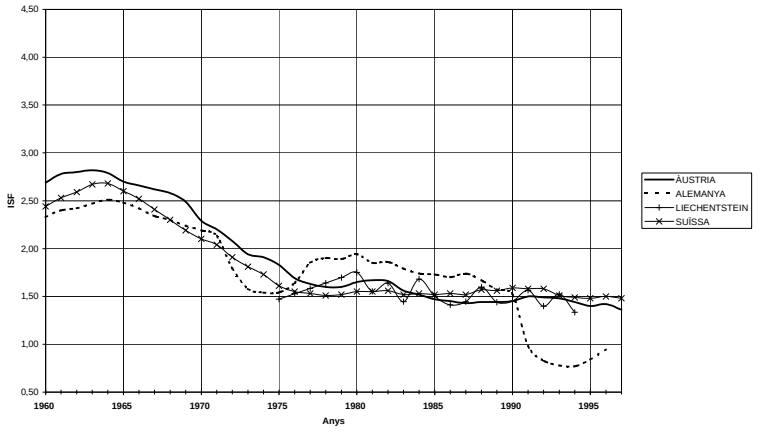

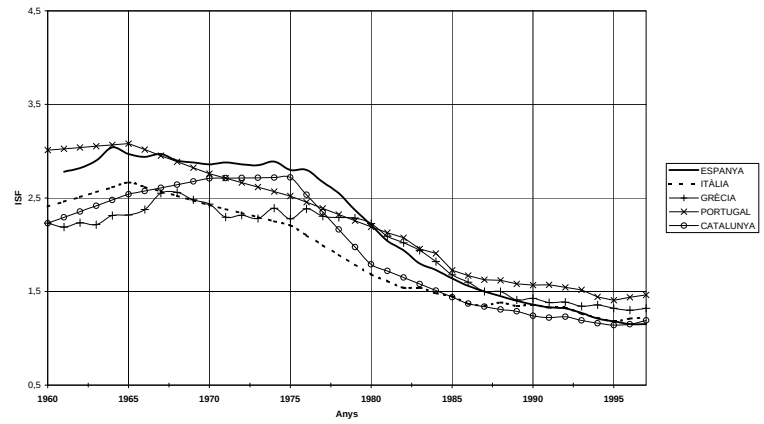

Quadre 5.5. 2 (Annex Taula 5.4)

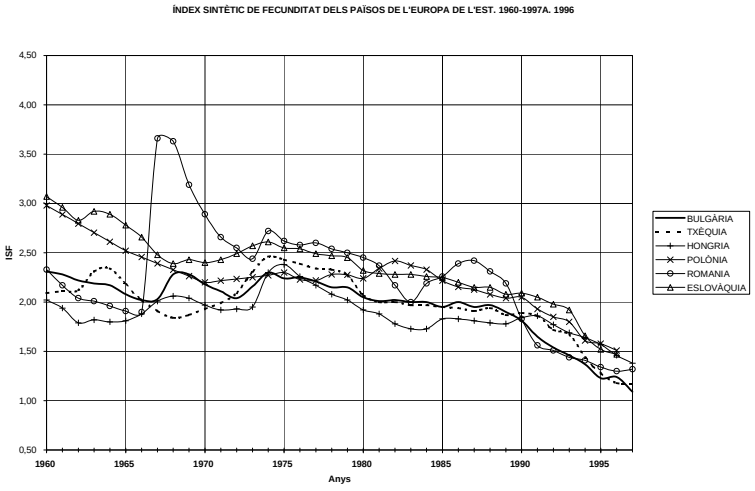

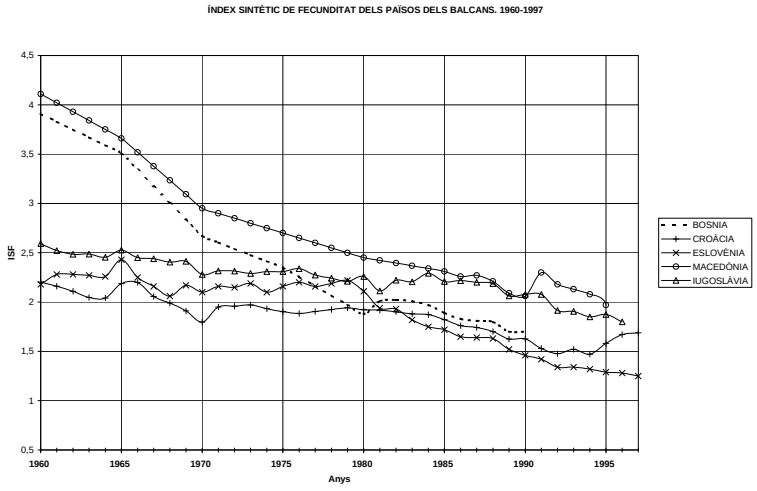

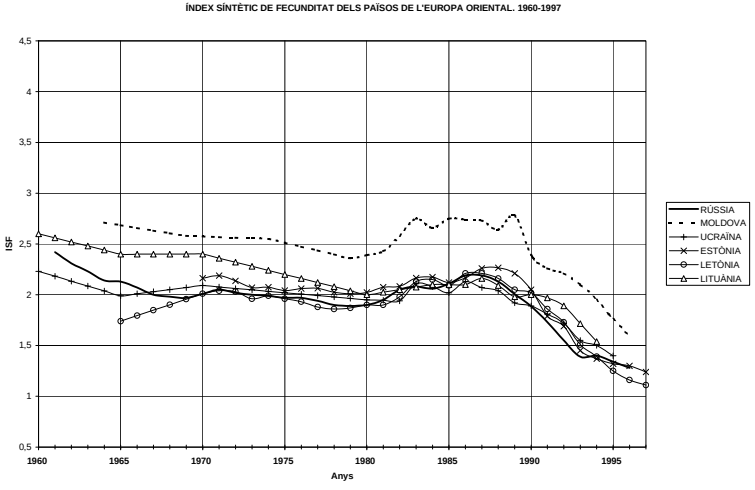

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Consell d'Europa i Eurostat. Per a Catalunya. IDESCAT

No s'ha representat Albània. Presenta ISF superior a 7

- En segon lloc, els països mediterranis, on a l'any 1975 tots superaven abastament els 2 fills per dona. A partir d'aquest moment la fecunditat comença a decréixer fins assolir a l'any 1996 els valors més baixos d'Europa. Cap país supera ara el 1.40. Destaquen Espanya i Catalunya ostenten valors mitjans del 1.15; alhora presenten les edats mitjanes més elevades a la maternitat, entorn els 30 anys.

- En tercer lloc, els països de l'est i de l'òrbita balcànica que partien d'unes fecunditats més elevades i joves que la resta de regions. Cal destacar el cas d'Albània que a l'any 1960 tenia nivells de fecunditat propers a 7 fills per dona. Romania, en canvi, que tenia una fecunditat baixa, la veu augmentar a l'any 1966, quan una llei prohibeix l'avortament. Com ja s'ha comentat en l'apartat de la nupcialitat, l'existència d'unes mesures favorables a la concessió d'habitatges a parelles facilitava la nupcialitat i també la fecunditat. Avui aquests països han vist descendir tots la seva fecunditat i no es presenten gaire divergències.

Quadre 5.6. 1 (Annex Taula 5.5)

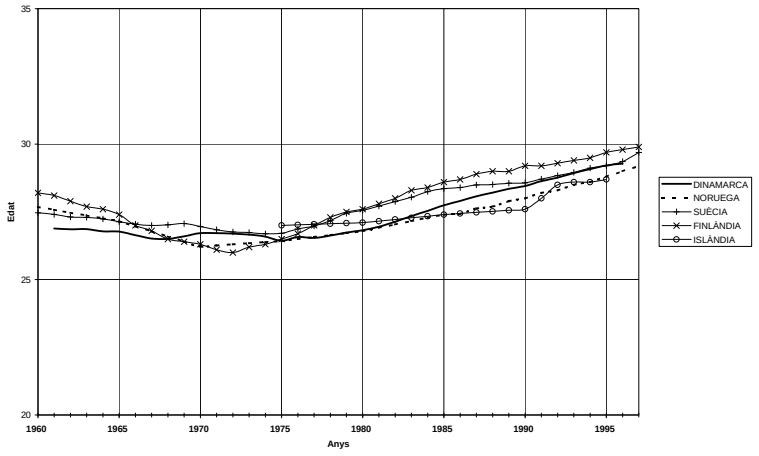

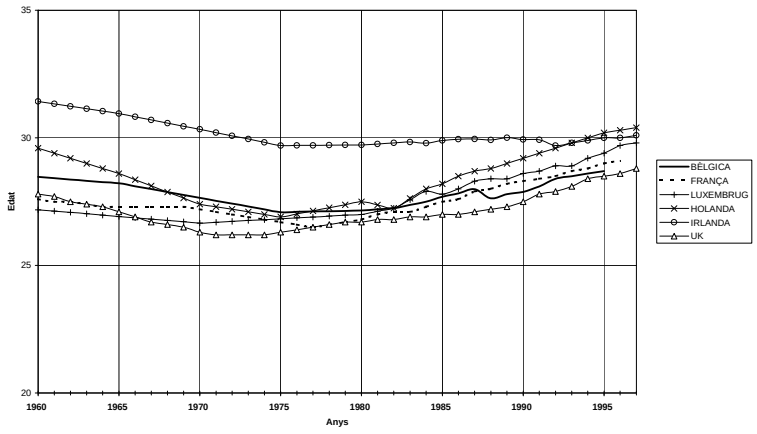

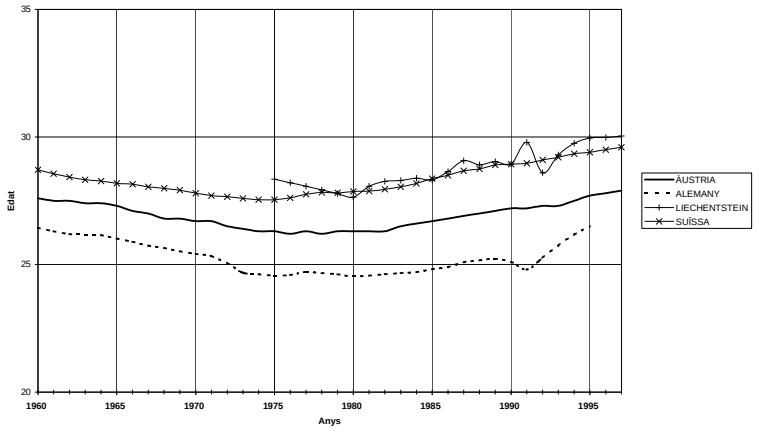

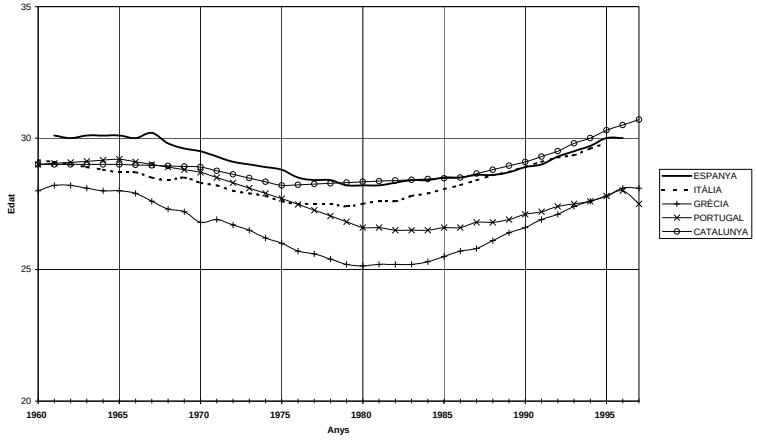

Quadre 5.6. 2 (Annex Taula 5.5)

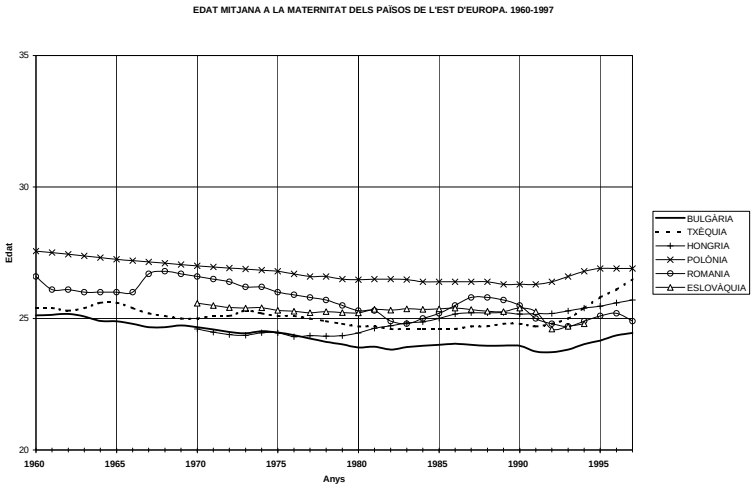

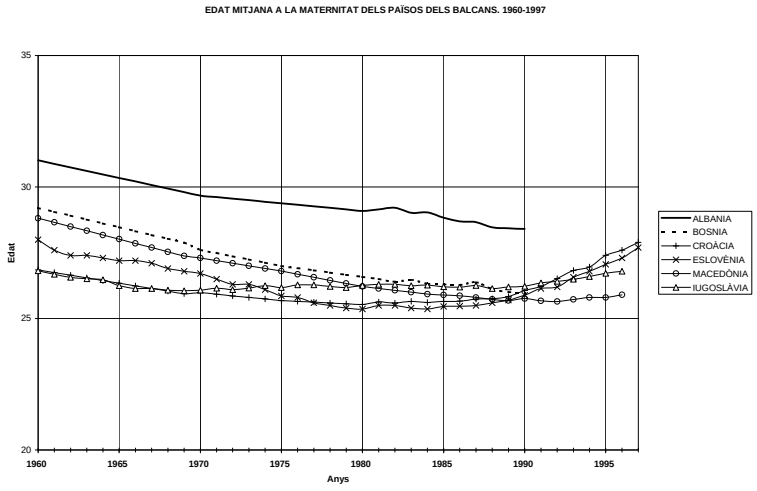

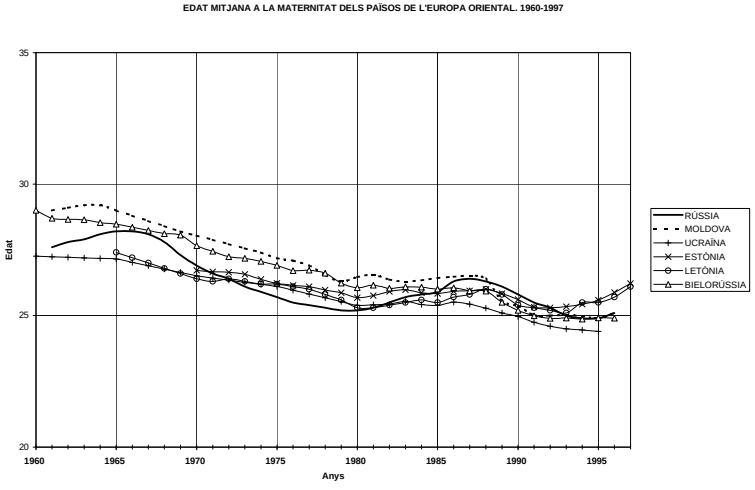

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Consell d'Europa i Eurostat. Per a Catalunya. IDESCAT.

Les dades d'Islàndia corresponen a Eurostat.
La sèrie històrica corresponent a Alemanya es refereix a l'antiga RDA. Dades no disponibles per a Lituània

5.1.2.2-. Fecunditat extramatrimonial.

Si en la fecunditat general aparentment no s'observaven diferències entre països, en la fecunditat extramatrimonial s'aprecia, de nou, una bipolarització entre els països del nord i els del sud d'Europa[15].

A principis de la dècada dels 60, la fecunditat extramatrimonial, a excepció feta d'Islàndia, era un fet absolutament marginal, tant per la seva significació numèrica com pel seu contingut no desitjat.

Les noves pautes en la nupcialitat han anat canviat aquesta realitat. Si la nupcialitat ha davallat perquè han existit altres formes de convivència no institucionalitzades, és del tot lògic que hagi crescut el nombre de fills que neixen fora del matrimoni. Altre cop el marc legal és important el marc legal, ja que en alguns països fa més gravosa aquest tipus de fecunditat perquè l'estigmatitza. Cal no oblidar que a l'Estat espanyol el Codi Civil no es reforma fins a l'any 1981. Fins a les hores es manté la distinció entre *fills legítims* i *fills il·legítims*. Més endavant es tornarà sobre aquest tema.

Els naixements fora del matrimoni poden expressar dues realitats diferents, si bé ambdues són imputables a la transformació dels comportaments familiars. Per un costat, es produeix un increment de fecunditat adolescent, que respondria als canvis en matèria de permisivitat sexual; per altre costat, s'observa un creixement de fecunditat extramatrimonial de mares a edat més avançada, que es podria atribuir al producte de la cohabitació[16].

Les cotes més elevades de fills nascuts fora del matrimoni als anys 60 eren als països del nord d'Europa. Aquests valors s'incrementen fins a situar-se a l'any 1995 amb un 60.9% a Islàndia - país que sempre s'ha mantingut amb els majors valors-, seguit de Suècia amb 53.1%, Noruega amb 47.6% i Dinamarca amb 46.5%. Les explicacions a aquest fenomen són paral·leles a les que s'han apuntat en el cas de la cohabitació.

[15] En aquest cas s'ha treballat amb dades d'EUROSTAT per ser la font que tenia disponible aquesta informació, amb la qual cosa només es disposen de les dades de l'Europa dels 15.

[16] DOMINGO, A.; LÓPEZ, C.; ROTLLANT, E. (1991): *La fecunditat extramatrimonial en el marc de les transformacions familiar*s a **PAPERS DE DEMOGRAFIA**. nº 54. Barcelona. CED. pp. 66-67

Els països de l'Europa occidental i central mostren igualment unes xifres una mica més elevades que al sud d'Europa, però no és fins a ben entrada la dècada dels 80 que comencen a veure augmentar aquesta proporció, a excepció de Suïssa.

Els països de l'Europa meridional presenten un feble percentatge, tot i que ha crescut considerablement. Destaca el baix percentatge de Grècia i d'Itàlia, amb valors del 3.0% i el 8.1% respectivament. Espanya presentava al 1995 un 10.8% de fills extramatrimonials i Catalunya un 12.8%.

En definitiva, a Catalunya el *baby boom* no es constata fins als anys 50. La recuperació té una explicació clara: el començament de la immigració provinent de l'èxode rural i el canvi en les pautes de nupcialitat. De fet, el revifament no és tan notori si es fa un seguiment de la descendència final. Una recuperació econòmica després de la guerra civil i una bona empenta cap al desenvolupament econòmic van fer del *desarrollismo* dels anys 60 un període fecund.

A partir de l'any 1975 es constata una caiguda de la fecunditat. Les raons d'aquesta davallada no semblen haver de ser massa diferents a l'evolució als països del nord. De tota manera, existeixen una sèrie de factors que singularitzen l'evolució mediterrània i que fan que els nivells de fecunditat siguin menors als experimentats pel nord.

- D'entrada, una incidència negativa del cost de la criança dels fills per manca de polítiques socials d'assistència a les famílies.

- En segon lloc, un atur i precarització contractual per als joves unit a un elevat cost de l'habitatge que fa augmentar la dependència d'aquests a la llar d'origen i ralentitzar el fet que puguin formar una parella i tenir fills.

- En tercer lloc, la precarització contractual que afecta les dones i que frena la materialització de la maternitat fins a que s'aconsegueixin unes condicions més favorables (Cabré, 1995)[17]

[17] CABRÉ, A. (1995): *Notes sobre la transició familiar* **Papers de Demografia** nº 96. Centre d'Estudis Demogràfics.

(Quadre 5.7. Annex taula 5.6)

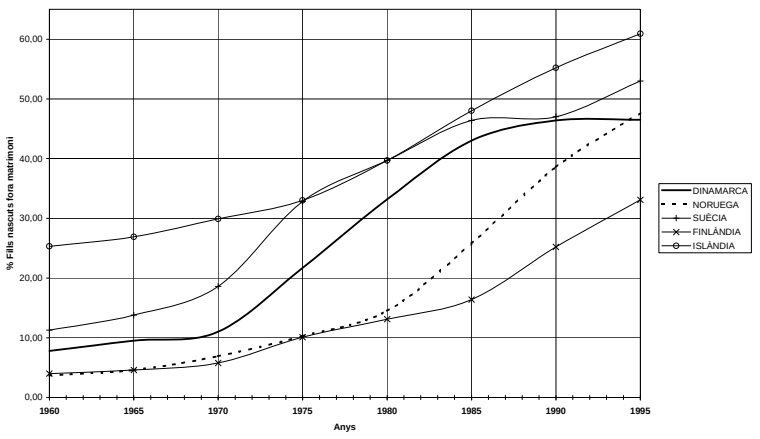

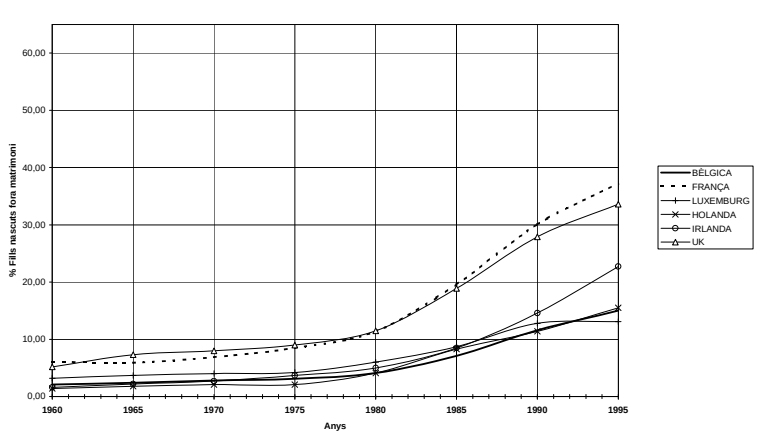

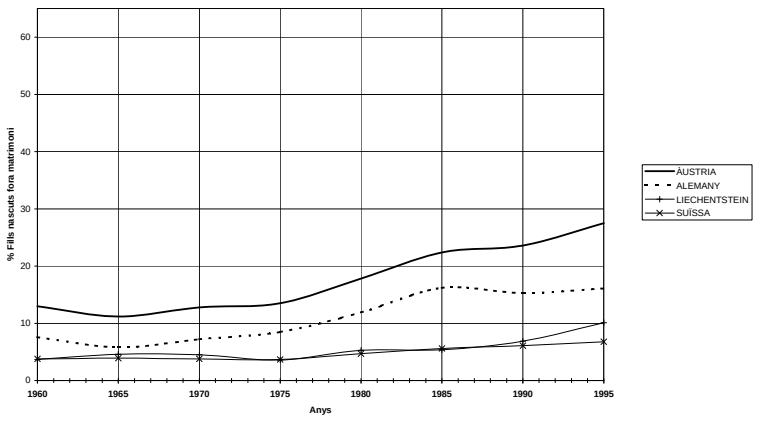

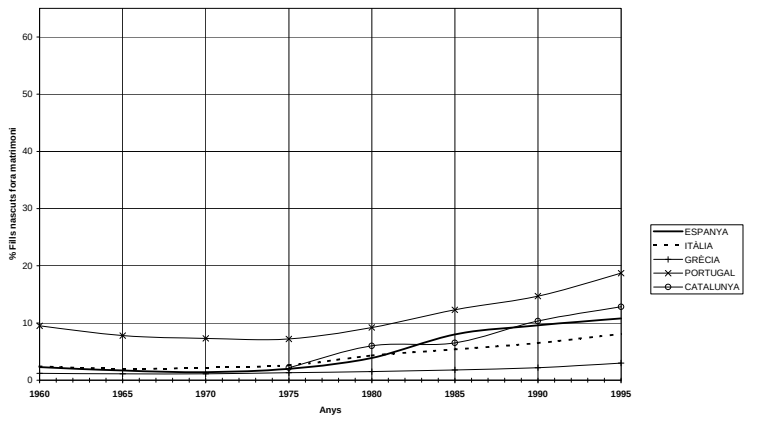

Font: Elaboració pròpia a partir d'EUROSTAT

Els diferents indicadors de fecunditat són més extrems a Barcelona que no pas a la seva Regió Metropolitana o Catalunya. L' ISF es manifesta més baix i més elevada es mostra l'edat mitjana a la maternitat, xifrada en gairebé 31 anys. La proporció de fills nascuts fora del matrimoni a l'any 1996 supera en tres punts la catalana i la metropolitana, es situa en un 16.45%.
(Taules 5.4, 5.5 i 5.6).

Taula 5.4

ÍNDEX SINTÈTIC DE FECUNDITAT FEMENINA.

	CATALUNYA	RMB	BARCELONA
1986	1,37	1,38	1,27
1991	1,22	1,21	1,13
1996	1,15	1,14	1,13

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT

Taula 5.5

EDAT MITJANA A LA MATERNITAT

	CATALUNYA	RMB	BARCELONA
1986	28,5	28,21	28,87
1991	29,3	28,99	29,81
1996	30,5	30,17	30,98

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT

Taula 5.6

% FILLS DE MARE NO CASADA

	CATALUNYA	RMB	BARCELONA
1986	6,8	7,3	8,01
1991	10,8	11,2	12,7
1996	13,6	13,9	16,45

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'IDESCAT

5.1.3-. Esperança de vida.

La importància de l'evolució de la mortalitat als països europeus potser s'ha tingut poc en compte per part dels autors que han conceptualitzat la Segona Transició Demogràfica.

L'augment de l'esperança de vida, unit a un decreixement de la fecunditat, condueix a l'indefectible envelliment de la població que, en moltes ocasions, s'ha plantejat en termes negatius, al·ludint al cost econòmic i social del manteniment de la població vella -ja apartada del mercat laboral- per part de la població activa.

L'esperança de vida no ha cessat d'elevar-se, excepte als països de l'Est. A mitjans dels anys 70 els progressos que s'havien produït la nord d'Europa comencen a ralentitzar-se. En canvi, als països del sud avancen amb molta intensitat.

Un cop reduïda la mortalitat infantil, l'augment de l'esperança de vida s'atribueix a la reducció de la mortalitat a edats adultes i, sobretot, a la que esdevé per accident càrdiovascular, per càncer o per accidents automobilístics.

La bona posició dels països meridionals i especialment de Catalunya respecte a la longevitat no té tant a veure amb una qüestió de benestar social i econòmic (que és més elevat als països del nord d'Europa) sinó que cal vincular-la amb factors lligats a l'estil de vida i a l'alimentació.

A excepció dels països de l'est, l'expectativa de vida no varia gaire entre els països d'Europa. Cal destacar que la major longevitat la presenta Catalunya, experimentant per a l'any 1995 una esperança de 75.2 anys per a l'home i de 82.4 per a la dona. La ciutat de Barcelona no es mostra tant longeva: l'esperança de vida per als homes es xifra en 73.5 anys i per a les dones en 81.5 anys. La diferència amb la resta de països del nord i de l'Europa central i occidental rau en l'acceleració en què s'ha donat el procés de longevitat als països del sud, així, entre 1960 i 1995. L'expectativa de vida en néixer ha augmentat a Espanya 7.5 anys per als homes i 9.9 per a les dones; en canvi, a Dinamarca en aquests 35 anys només ha augmentat en 2.5 anys per a l'home i 3.9 per a la dona. *(Taula 5.7)*

En el cas dels països de l'Europa meridional, l'allargament de la longevitat té una importància cabdal, ja que la millora de les condiciones de vida de les generacions entre 60 i 75 anys -sobretot de les dones- ha possibilitat la necessària complementarietat per a que les generacions més joves hagin pogut protagonitzar el canvi familiar.

Taula 5.7

ESPERANÇA DE VIDA EN NÉIXER. 1960-1995. 1

	DINAMARCA		ISLÀNDIA		FINLÀNDIA		NORUEGA		SUÈCIA		RDA		ÀUSTRIA		BÈLGICA		FRANÇA		UK		HOLANDA		IRLANDA		LUXEMBURG		SUÏSSA	
	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D
1960	70,4	74,1	70,7	75,5	65,2	72,3	71,2	75,5	71,4	75,2	67,3	72,2	65,6	72,0	66,3	72,2	67,0	73,5			71,3	75,2	68,1	71,9	65,8	71,7	68,7	74,2
1970	70,7	75,8	71,1	76,9	66,4	74,6	71,2	76,9	72,2	77,1	68,9	74,2	66,8	74,1	67,3	73,7	68,4	75,8	68,7	75,0	71,1	76,8	68,8	73,5	66,6	73,7	70,3	76,2
1975	71,1	76,8	73,0	79,2	67,4	75,9	71,7	78,0	72,1	77,9	68,5	74,0	67,7	74,7	68,7	75,2	69,0	76,9	69,6	75,2	71,4	77,6					71,4	77,6
1980	71,2	77,3	73,7	79,7	69,2	77,6	72,3	79,0	72,8	78,8	68,7	74,6	69,0	76,1	70,0	76,8	70,2	78,4	70,8	76,8	72,4	79,2	70,1	75,6	70,0	76,7	72,4	79,2
1985	71,6	77,5	74,7	80,2	70,1	78,5	72,8	79,5	73,8	79,7	69,5	75,4	70,4	77,4			71,3	79,4	71,7	77,5	73,1	79,7	70,1	75,6	71,0	78,9	73,5	80,0
1990	72,0	77,7	75,7	80,3	70,9	78,9	73,4	79,8	74,8	90,4	70,0	76,2	72,5	79,0	72,7	79,4	72,8	81,0	73,0	78,5	73,8	80,1	72,1	75,6	72,3	78,5	74,0	80,8
1995	72,9	78,0			73,0	80,5			76,5	81,5			73,9	80,2	73,8	80,5	74,1	82,0	74,3	79,5	74,7	80,3	73,3	78,8	73,3	79,9	75,7	81,9

ESPERANÇA DE VIDA EN NÉIXER. 1960-1995. 2

	ESPANYA		CATALUNYA		GRECIA		ITALIA		PORTUGAL		TXECOSLOVÀQ		TXÈQUIA		ESLOVÀQUIA		HONGRIA		POLONIA		ALBÀNIA		BULGARIA		ROMANIA		IUGOSLÀVIA	
	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D
1960	66,9	71,7			67,3	70,4	66,5	71,4	61,2	66,7	67,8	73,2					65,9	70,2	64,8	71,0			67,8	71,4	63,6	67,1	62,4	65,6
1970	69,6	75,1			70,1	73,6	68,2	74,0	63,7	70,3	66,3	73,2					66,3	72,2	66,8	73,8			68,6	74,0	66,3	70,9	65,4	70,2
1975	70,4	76,2	71,4	76,7			69,7	75,9	65,2	73,0	66,9	73,9					66,3	72,4	67,0	74,3			68,7	73,9	67,4	72,0	66,9	71,7
1980	72,5	78,6	73,5	78,6	72,2	76,3	70,6	77,4	67,7	75,2	66,8	74,0					65,5	72,7	66,0	74,4	67,0	72,0			66,5	71,8	67,8	73,1
1985	73,3	79,7	74,2	80,5	72,6	77,6	72,0	78,6	69,7	76,7	67,3	74,7					65,1	73,1	66,5	74,8	68,5	73,8	68,2	74,4	66,8	72,8	68,3	73,6
1990	73,3	80,3	73,9	80,9	74,5	79,5	73,6	80,2	70,2	77,4			67,5	76,0	66,6	75,4	65,1	73,7	66,5	75,5	69,3	75,4	68,0	74,7	66,6	73,1		
1995	74,4	81,6	75,2	82,4	75,1	80,4	74,9	81,3	71,1	78,6			70,4	77,0	68,8	76,7	66,1	74,7	68,1	76,6			67,2	74,4				

ESPERANÇA DE VIDA EN NÉIXER. 1960-1995. 3

	BÒSNIA-HERZE		CROÀCIA		ESLOVÀNIA		MACEDONIA		SÈRVIA	
	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D
1960										
1970										
1975										
1980	67,7	72,6	66,9	74,2	67,3	75,1	68,4	71,8	68,3	72,9
1985	68,3	73,6	67,0	74,8	67,4	75,5	68,7	72,8	68,2	73,0
1990	69,7	75,2	68,6	75,9	69,4	77,3	70,1	74,0	69,0	74,4
1995									69,9	74,7

Font: Elaboració a partir de CABRÉ (dir.) (2000): Demografía: una cuestión de dos sexos y cuatro generaciones. Centre d'Estudis Demogràfics.
*Taula realitzada a partir de CASELLI (1993): "L'évolution à long terme de la mortalité en Europe" a BLUM i RALLU (Ed.): **European Population II. Demographic Dynamics**. Paris.*
*MONNIER, A. (1999): "La cojoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre mer" a **POPULATION** 4-5. Paris. INED.*
*Per a Catalunya: CABRÉ, A. (1989): **El sistema català de reproducció.** Barcelona. Ed. Institut Català de la Mediterrània.*

5.2-. El calidoscopi familiar europeu.

> *"La baisse de la fécondité presque partout dans les États membres de l'Union, la diminution du nombre des mariages, la multiplication des unions libres et des naissances hors mariage, l'augmentation des divorces, telles sont les caractéristiques de la famille, avec ses mouvances et son indéniable patchwork qui influent aujourd'hui sur l'unité de la famille et de la société dans son ensemble".* (Flynn, 1994: 5)[18]

L'evolució dels diferents fenòmens demogràfics afecten la manera de formar i dissoldre les llars així com les formes d'organitzar la convivència.

Una nupcialitat baixa i tardana, una cohabitació com a manera d'organitzar la vida en parella al marge de la institució matrimonial i un augment de la ruptura fan créixer formes de conviure que fins al moment havien estat marginals: unions consensuades, o existència de fills fora del matrimoni són formes que es deriven dels fenòmens descrits però, en qualsevol cas, no fan variar l'estructura de les llars (potser si el contingut, que no és el tema d'aquesta recerca). És sobretot el creixement de la divorcialitat el que fa incrementar les formes de transició i contribueix a la presència cada cop més gran de llars monoparentals o de solitaris.

Una fecunditat feble i ajornada fa minvar el nombre mitjà de persones a la llar i un augment de l'esperança de vida contribueix a l'allargament de la durada d'alguns estadis del cicle vital. Cadascun d'aquests factors trenca la monolítica i unilinial evolució del cicle de vida familiar i incideix en una major freqüència de transicions.

En definitiva, la família a Europa ha sofert profunds canvis i les formes que no fa molt es consideraven marginalitzades avui formen part de la quotidianeïtat. Cal advertir, però, que no és oportú parlar de la família europea, sinó de les famílies a Europa: tot i que sembla que les diferents estructures tendeixen a convergir, els fenòmens que condueixen a cadascuna d'elles són diferents per a cada país.

[18] COMMISSION EUROPÉENNE (1994): **Europe Sociale. L'union européenne et la famille**. Direction générale de l'emploi des relations industrielles et des affaires sociales. Luxemburg.

5.2.1-.La difícil tasca de comparar les estructures familiars a Europa.

Si en l'apartat anterior s'ha comentat la dificultat de comparar les sèries històriques de l'evolució demogràfica dels països europeus, la comparació referent a les llars i famílies gairebé esdevé una missió impossible, tal i com abans ja s'ha apuntat.

Les estadístiques no estan dissenyades per a recollir informació sobre llars i famílies i, tot i l'esforç d'EUROSTAT per harmonitzar les dades, la disparitat dels criteris en el registre i en la definició fan que sigui una tasca veritablement complicada.

Les dades referents a llars i famílies procedents de les operacions censals per a 1981 i 1991 resten recollides per EUROSTAT (1988)[19] i (1996). Malauradament, la classificació de les llars que recull no és la proposada per Hammel i Laslett (amb la qual es treballa en aquesta tesi), sinó que utilitza una tipologia segons el nombre i el tipus de família.

La comparació de dades a nivell europeu presenta una sèrie de limitacions[20].

- En alguns casos es produeix una confusió entre llar i família.

- En d'altres, es contemplen diferents criteris per a definir la persona principal o de referència a partir de la qual es reconstrueix la família. A Anglaterra, per exemple, diverses persones poden ser considerades de referència; a Noruega o a Suècia preval el criteri d'edat.

- Una de les qüestions que fan variar més les dades entre els diferents països és el límit en l'edat per a ser considerat membres d'un nucli. Dinamarca, Suècia o Finlàndia proposen 18 anys i Luxemburg 25.

- D'altra banda la pròpia definició de nucli familiar presenta diferències. La definició basada en la relació d'aliança o parentiu mostra alguna excepció. Així, en el cas de Portugal, les llars formades per avis i néts es consideren com a nuclears a causa

[19] EUROSTAT (1988): **Censos de la población de los países de la Comunidad 1981-1982**. Luxemburgo. Oficina de las publicaciones ofciales de las Comunidades europeas.

[20] DUCHENE, J. (1991): **Collecte et comparabilité des données demographiques et sociales en Europe. Ménages et familles dans les pays industrialisés au cours de la décennie 1980**. Chaire Quetelet. 17-20 Septembre. Gembloux. Institut de Démographie. Université Catholique de Louvain.

de l'elevat nombre d'aquest tipus d'estructura, degut a les elevades taxes d'emigració.

- Les unions consensuades es registren de manera diferent segons el criteri de l'estadística i de les persones. En alguns casos, s'assimila al matrimoni i, en d'altres, són considerats com a persones no emparentades.

Malgrat que les dades sobre llars i famílies emeses per EUROSTAT corresponents als censos de 1980/1981 i 1990/1991 estan classificades segons el nombre de famílies, aquí es presenten unes dades recalculades que les homogeneïtzen amb la classificació proposada per Hammel i Laslett. Aquestes dades han estat extretes per a 1981 dels treballs de Solsona i Treviño (1990: 17-18)[21] i per a 1991 de IDESCAT (1997: 42)[22] .

5.2.2-. Les llars d'europees

Novament Europa es mostra com un mosaic pel que fa a les diferents estructures de les llars. Una davallada de la fecunditat fa disminuir el nombre mitjà de persones a la unitat residencial; la incidència del divorci fa augmentar les llars monoparentals o bé de solitaris.

Aquests fenòmens -tot i que semblaven generalitzar-se arreu d'Europa- no afecten de la mateixa manera la composició i dissolució de les llars de tots els països i, per tant, no deriven en els mateixos tipus de llars. De nou s'estableix una fractura entre els països de l'Europa septentrional i meridional, juntament amb Irlanda.

Una primera qüestió a destacar és la reducció del nombre mitjà de persones a la llar. Un dels motius que hi contribueixen és la disminució de la fecunditat i, sobretot, l'augment de les llars de solitaris, tant per incidència del divorci com per l'augment de l'esperança de vida favorable a les dones que sobreviuen els seus cònjuges.

[21] SOLSONA, M.; TREVIÑO, R. (1990): **Estructuras familiares en España**. Madrid. Instituto de la Mujer. Ministerio de Asuntos Sociales.

[22] IDESCAT (1997): **Llars i famílies a Catalunya 1991. Estadística Social. Censos i Enquestes**. Barcelona. Institut d'Estadística de Catalunya. Generalitat de Catalunya.

Gràfic 5.1 [23](Annex taula 5.7) [24]

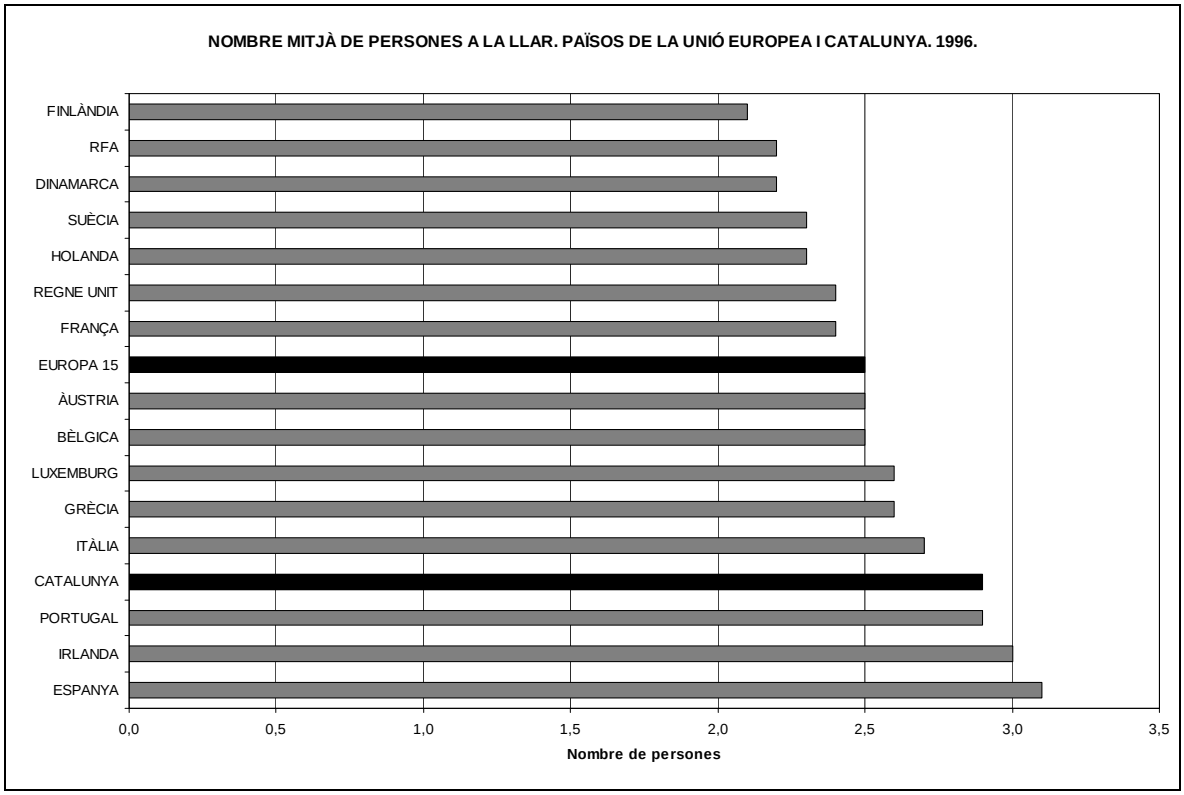

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades d'EUROSTAT: Living conditions in Europe. Selected social Indicators.

Les dades de Catalunya es corresponen a l'any 1996 i les de Dinamarca a l'any 1991.

Com es desprèn del *gràfic 5.1* s'observa una clara dicotomia entre els països del sud i els països del nord. La mitjana europea era de 2.5 persones per llar a l'any 1997, havent descendit de les 2.9 de 1981; els països que superen les 3 persones de mitjana a la unitat residencial a l'any 1997 són, Espanya i Irlanda, que juntament amb Itàlia, Grècia, Portugal van a la cua.

L'anàlisi de les estructures familiars a l'Europa comunitària permet constatar que la família nuclear és majoritària a tots els països tot i que presenta clares diferències. Igual que en el cas anterior, els països de l'arc mediterrani i Irlanda mostren una major nuclearitat simple i, alhora, un alt grau de complexitat familiar que s'aprecia en l'elevada proporció de llars extenses i múltiples.

[23] Per a anys no censals no es disposa d'informació referent a llars i famílies de tota manera EUROSTAT publica una informació parcial que prové d'enquestes dels diferents estats. Entre aquesta informació hi figura la dimensió mitjana de les llars per a l'any 1997 i la proporció de llars unipersonals per a 1995. EUROSTAT (1999): **Living conditions in Europe.** Statistical pocketbook.

[24] Les dades referents a Catalunya corresponen a l'any 1996.

Gràfic 5.2 (Annex taula 5.8)

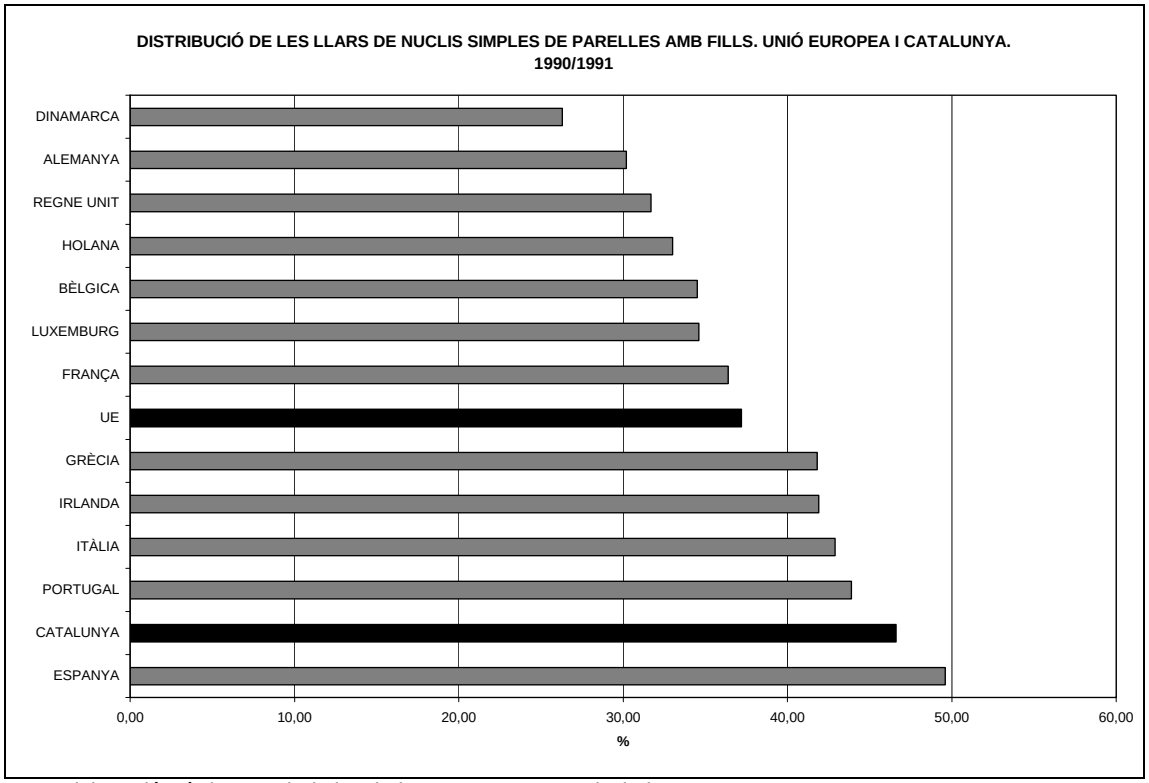

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades EUROSTAT recalculades per IDESCAT.

Gràfic 5.3 (Annex taula 5.8)

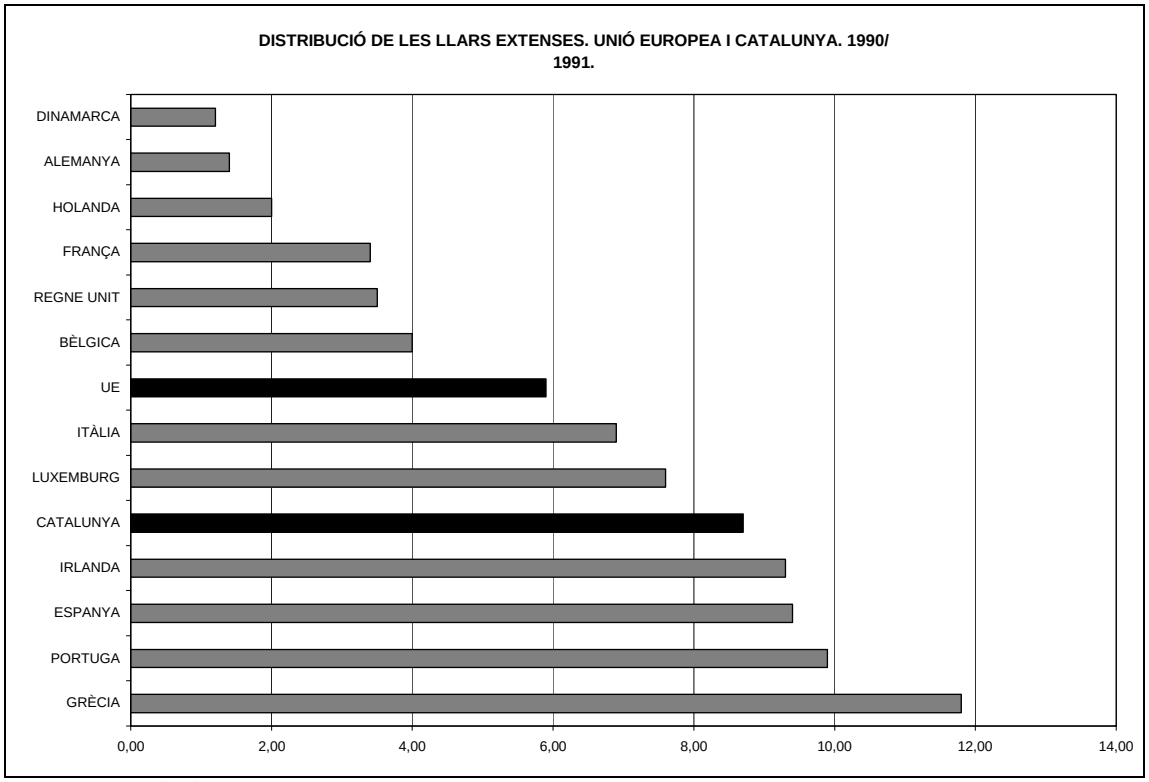

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades EUROSTAT recalculades per IDESCAT.

Gràfic 5.4

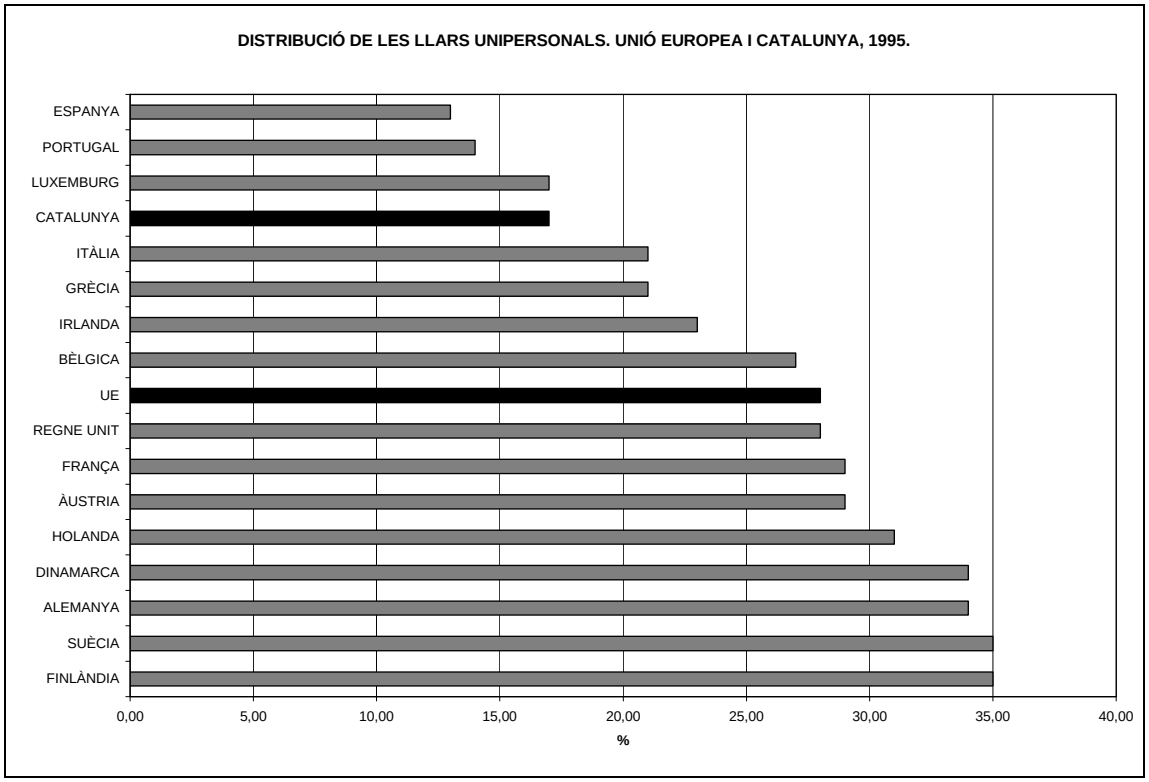

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades d'EUROSTAT: Living conditions in Europe. Selected social Indicators.
Les dades de Catalunya es corresponen a l'any 1996 i les de Dinamarca a l'any 1991.

Al *gràfic 5.2* s'ha representat la forma més habitual de residència, les parelles amb fills, on hi viu un 56.9% de la població de la Unió Europea. Aquesta forma es correspondria amb el model clàssic de família moderna proposada per Parsons. Tot i que la majoria de població europea viu en aquest tipus de residència, les proporcions difereixen profundament. La proporció mitjana dels nuclis simples de parelles amb fills a la Unió Europea és de 37.20% sobre el total de llars. El menor grau de llars clàssiques, doncs, l'ostenten els països septentrionals i occidentals destacant Dinamarca amb un 26.30%. En canvi els màxims valors de llars de tall clàssic el presenten els països mediterranis amb Espanya al capdavant amb un 49.60%.

Les llars complexes, és a dir les formades pel nucli amb altres persones, són formes que es van extingint a Europa; per tant, es tracta d'unitats residencials que vincularien amb reminiscències del passat (amb moltes precaucions tal i com s'exposa al capítol 6).

Al *gràfic 5.3* s'ha representat aquest tipus de residència i la distribució resultant no és massa diferent a les anteriors. Ja no és Espanya qui es situa en darrer lloc, però continuen essent els països mediterranis i Irlanda. La mitjana europea és del 5.9%. El

9% és superat per Grècia, Portugal, Espanya i Irlanda. Dinamarca tan sols assoleix el 1.2%.

Les formes en augment a la Unió Europea són la residència en solitari i les llars monoparentals. Al gràfic *5.4* s'han representat les llars unipersonals corresponents a l'any 1995; no s'han representat les llars monoparentals ja que donada la disparitat de criteris abans exposats les dades són poc homogènies. Novament els països del sud, juntament amb Luxemburg continuen situant-se a la cua. Mentre a Finlàndia, Suècia, Dinamarca, Holanda o Alemanya més d'un 30% de les llars estan formades per només una persona, a Espanya només un 13%. Als països del nord d'Europa l'emancipació temprana i la incidència dels divorcis fa pensar que aquest tipus de residència es reparteix a totes les edats, des de l'opció per l'emancipació en solitari fins a les llars de dones velles i vídues, que resten soles per contracció de la llar.

En definitiva, una evolució de fenòmens força paral.lela a la que s'ha produït a la resta de països septentrionals i occidentals (davallada i ajornament de la fecunditat i nupcialitat, augment de les ruptures i de les unions consensuals -força matisat segons les regions- i increment de l'esperança de vida) no incideix en la mateixa manera en la formació i dissolució de les llars, ni tampoc se'n deriven les mateixes estructures.

Si al capítol anterior s'ha comentat que l'Europa meridional presenta un model de transició demogràfica específic, també ho és la seva estructura i composició familiar.

En els propers apartats s'analitzen les peculiaritats de la Segona Transició Demogràfica a Catalunya i l'Estat espanyol i, de manera més somera, la particular estructura i composició de les llars, que es tracta abastament als capítols 6, 7 i 8.

5.3-. Transició demogràfica i transició democràtica. Especificitat catalana i espanyola.

> *"Ante una coyuntura de crisis y sin un estado de bienestar tan desarrollado, la familia en los países del sur de la Unión Europea suplió en su seno el déficit institucional y asumió los principales costos de la crisis".* (Cabré, 2000: 226)

Una de les característiques de l'evolució de la Segona Transició Demogràfica a l'Estat espanyol i a Catalunya és que, tal i com ja s'ha assenyalat, s'ha produït de manera tardana, però amb molta celeritat i intensitat. Els indicadors que aparentment tendeixen a convergir amb els seus homòlegs europeus no mostren les mateixes proporcions en l'estructura de les llars.

En termes generals -i tal i com s'ha explicat al capítol 4-, alguns autors (Tapinos, 1999)[25] afirmen que el model europeu tendirà a convergir i que el retard de Catalunya i la resta de països mediterranis s'explica a partir d'un ajustament del calendari pels motius exposats. De fet, i tal i com s'ha tingut ocasió de comentar al capítol anterior, l'evolució dels països mediterranis no s'explica únicament per un retard sinó que respon a un sistema demogràfic adaptat a les condicions de crisi econòmica i de menor desenvolupament de l'estat de benestar, on la família, lluny de constituir un fre ha jugat un paper molt important i indispensable en el canvi (Cabré 2000). Possiblement les estructures familiars no reflecteixin les transformacions que sí que es desprenen de les relacions entre els seus membres.

En aquest apartat es posa de manifest el context particular en el qual s'ha desenvolupat la Segona Transició Demogràfica a Catalunya a l'Estat espanyol .

El desenvolupament de la Segona Transició Demogràfica a l'estat espanyol (el que alguns autors han qualificat de *cambio social* [26]) ha coincidit cronològicament amb el despertar cap a la democràcia, és a dir, amb el *canvi polític* d'una vella societat encotillada per una dictadura a un panorama que s'intenta imaginar lliure del

[25] TAPINOS, G. (1999): *Els reptes demogràfics: L'Europa mediterrània i els canvis demogràfics. Hi ha una especificitat pròpia dels països del sud?* a V.V.A.A: **L'espai Mediterrani llatí.** Barcelona. Institut Català de la Mediterrània. pp.111-214.
[26] En aquesta línia cal citar l'obra compilada per CONDE, R. (1982): **Familia y cambio social en España**. Madrid CIS.

constrenyement franquista, tot i haver-se de desenvolupar en el marc d'una crisi econòmica. Així, la Segona Transició Demogràfica s'ha donat en el context de la transició democràtica.

Iglesias de Ussel (1998; 44)[27] valora la diferència d'impacte entre els canvis demogràfics lents i dilatats als països de l'Europa occidental -que afavoreixen l'assimilació social i sobretot institucional- i els canvis ràpids i intensos que, com en cas de l'estat espanyol, provoquen una deficient resposta social tant pel que fa a recursos, equipaments i serveis com a la construcció de definicions culturals operatives.

Van de Kaa (1991)[28] fonamentava els canvis de la Segona Transició Demogràfica en tres grans factors: l'individualisme que propicia un nou paper a la dona i una igualtat de condicions. L'Estat del Benestar que representa la base històrica i material per a que els canvis puguin produir-se i la revolució tecnològica referida, en aquest cas, als mitjans contraceptius.

En el cas de l'Estat espanyol, aquesta evolució ha estat marcada per un marc legal opressor, per un Estat de Benestar deficitari, al qual se li afegeix una certa desconfiança en les seves institucions per part de la població, i on la família ha exercit la cobertura necessària i ha assumit les funcions de xarxa de solidaritat. Aquests fets han contribuït de manera decisiva en una emancipació tardana dels joves, que lluny de poder experimentar noves formes de residència, es veuen confinats a la llar familiar a l'espera de millors condicions materials.

5.3.1. Constrenyement legal

Amb la imposició del franquisme, les innovacions legislatives que havia introduït la II República van derogar-se i es va tornar a un domini de la jerarquia eclesiàstica en matèria de dret familiar.

[27] *"Por consiguiente que en España los cambios se hayan iniciado después , pero efectuados en menor plazo de tiempo, implica que los cambios no pueden catalogarse sólo, como habitualmente se dice, de calendario. Al ser rápidos los convierte, de suyo, en cambios de contenido"* a IGLESIAS DE USSEL, J. (1998): **La familia y el cambio político en España**. Madrid. Tecnos

[28] VAN DE KAA, D. (1988): *The Second Demographic Transition Revisited. Theories and Expectations* a **Symposium on Population Change and European Society**. Florencia IUSSP.

En l'essencial, el marc jurídic de la família va mantenir-se gairebé intacte fins la dècada dels 60, amb unes bases ideològiques força conservadores i caracteritzades per un nacional-catolicisme que tradicionalment donaven suport a la família considerada com la unitat fonamental de tota societat. En aquest sentit, tant la creació de noves famílies com la preservació de les famílies ja formades eren dos objectius que l'Estat havia de promoure. Per altra banda, el nacionalisme imperant lligava la idea de política familiar a la política demogràfica, considerant que un augment de contingent de població era necessàriament bo per a l'Estat, ja que això reforçava la seva posició a l'esfera mundial.

Les senyes d'identitat del marc jurídic familiar eren, doncs, força encolitlladores i pivotaven sobre la desigualtat entre fills *legítims* i fills *il·legítims*, la penalització de l'anticoncepció i de l'adulteri, l'obstrucció del treball de la dona (el règim franquista va definir la maternitat com a principal deure de la dona vers la societat i l'estat i, implícitament, considerava que el rol de la maternitat era incompatible amb d'altres rols), el foment de les famílies nombroses, l'exclusivitat del matrimoni religiós, la competència de l'Església per a jutjar la separació i la nul.litat matrimonial i la desigualtat efectiva de drets entre l'home i la dona.

Els constrenyements de la llei van influir en què els canvis demogràfics es produïssin de manera tardana. Qualsevol forma que s'apartava del model de família basada en el matrimoni era estigmatitzada.

Els canvis familiars van començar a produir-se a la dècada dels 60 i es van introduir, poc a poc, gràcies al desenvolupament econòmic del moment que comportà la concentració urbana, l'augment del sector industrial i de serveis, la difusió d'un cert benestar econòmic, l'increment de les taxes d'escolarització dels dos sexes, el creixement del treball extradomèstic de la dona i la influència de la immigració exterior (Iglesias de Ussel, 1998: 23).

El canvi polític, però, va esdevenir-se quan ja l'actitud majoritària de les persones havien transformat la família espanyola. Iglesias de Ussel (1998) cita Felipe González per a afirmar que els canvis socials i familiars que van sortir a la llum durant la transició democràtica s'havien estat forjant al llarg dels darrers anys del franquisme[29].

[29] Declaracions de l'expresident del Govern Felipe González al director del Diario 16, *Diario 16.* 19 de desembre de 1986, p. 9:
"Si algo ha demostrado esta sociedad es que ya antes de la muerte de Franco estaba viviendo con actitudes que no correspondían con la costra superestructural que representaba el franquismo. Sin esa realidad no hubiera sido posible el cambio democrático".

Durant les darreries del franquisme, sobre 1975, es van introduir una sèrie de mesures que maquillaven l'obsolet ordenament jurídic.

Els trets de la família actual es fonamenten en els profundes reformes polítiques que es van recollir en el text de la Constitució Espanyola de 1978 i que es van materialitzar en la promulgació del nou Codi Civil de 1981.

Les principals reformes que incorporava la constitució feien referència a la igualtat de drets entre els homes i les dones, a la nova concepció de filiació i la idea de ruptura matrimonial.

La importància d'aquest nou ordenament jurídic va ser cabdal a l'Estat espanyol ja que proposava un marc per a un model de família totalment diferent al propugnat per la ideologia franquista. Tal i com adverteix Alberdi *"las leyes tienen una gran importancia como reflejo del deber ser social; no sólo en su cumplimiento sino incluso en su transgresión las leyes son un modelo de comportamiento para la sociedad y tienen una función pedagógica indudable".* Alberdi, (1999: 57)

5.3.1.1-. Estructura igualitària entre l'home i la dona.

La Constitució Espanyola de 1978 va fonamentar les bases per a una estructura igualitària entre l'home i la dona: es dóna un pas decisiu cap a l'autonomia econòmica de les dones, es despenalitza l'adulteri i s'equiparen les responsabilitats en vers la paternitat i la maternitat.

- De fet fins a l'any 1975 no es va fer cap acció vers l'autonomia econòmica de les dones casades. Des d'aquell moment la dona podia treballar o establir un comerç sense permís de l'home. El marit ja no era l´únic administrador dels béns comuns; la gestió i administració dels béns familiars corresponia a ambdós cònjuges.

- Amb la Constitució i el Codi Civil de 1981 desapareixia l'expressió adulteri dels texts i es despenalitzava. Fins a aquell moment l'adulteri podia estar penat amb presó menor i, davant tot, s'intentava restituir *l'honor* de l'home.

- La reforma legislativa establia una igualtat de responsabilitats i obligacions en matèria de maternitat i paternitat. Va ser una mesura revolucionària que l'home pogués ser sotmès a proves de paternitat. Això, en certa manera, deixava d'estigmatitzar els fills nascuts fora del matrimoni i, sobretot, les mares d'aquests fills, tot i que la mesura anava més encaminada a protegir els drets dels infants que no pas els de la igualtat de la dona.

5.3.1.2-. Filiació i drets dels fills.

Els drets en matèria de filiació sofreixen canvis importants que d'alguna manera canvien la valorització de la infància, es protegeixen els drets de l'infant i l'Estat s'erigeix com a garant d'aquesta responsabilitat.

Els canvis que s'introdueixen modifiquen els drets vers la pàtria potestat, la majoria d'edat, i incorporen la igualtat entre els drets dels fills de mare casada i de mare no casada.

- Des de 1981 la pàtria potestat és compartida entre ambdós progenitors, abans d'aquesta data només corresponia a l'home.

- La Constitució Espanyola establia la majoria d'edat als 18 anys i la necessitat de comptar amb l'opinió dels fills menors d'edat en cas de separació. Fins a l'any 1978 la majoria d'edat s'adquiria als 21 anys i fins a l'any 1972 era necessari de comptar amb el consentiment patern per a que les dones poguessin emancipar-se abans dels 25.

- Una de les principals modificacions en el Codi Civil fou l'equiparació dels drets entre els fills de mare casada i de mare no casada, els anomenats *fills legítims* o *il·legítims*. De fet les estadístiques espanyoles fins a l'any 1981 fan servir aquesta nomenclatura. El reconeixement i els drets en matèria successòria són els mateixos per a tots els fills sigui quin sigui l'estat civil dels seus pares. Aquesta mesura fou importantíssima, ja que suposà un pas per apropar els drets entre les famílies institucionalitzades i no institucionalitzades.

5.3.1.3-. El divorci.

S'ha debatut força sobre si el divorci enforteix o debilita la família. Des d'un punt de vista de l'estabilitat, evidentment que la desestabilitza, però, des d'una perspectiva de les relacional, potencia la llibertat i reforça els lligams afectius.

La Reforma del Codi Civil de 1981 estableix el divorci a Espanya. El divorci havia existit durant la República entre 1930-1936. Però des del final de la Guerra Civil fins al 1981, la majoria de les qüestions referides a la separació i nul·litat matrimonial havien de ser gestionades pel Tribunal Eclesiàstic. Els tribunals civils s'ocupaven de regular les conseqüències de les sentències eclesiàstiques.

Actualment existeixen dos tipus de separació legal i divorci: de mutu acord o amb causa legal. En els casos de mutu acord, les parelles han d'haver estat casades com a mínim durant un any i han d'acordar els procediments d'aquesta ruptura; en els casos de causes legals, la parella no parteix d'un acord previ i les causes per a una separació legal han d'estar provades.

La introducció del divorci a l'Estat espanyol fou una mesura importantíssima que potencià la llibertat individual i desfeu la indissolubilitat matrimonial. Fou el reconeixement de la flexibilització de les formes familiars.

5.3.1.4-. La generalització dels mitjans contraceptius i l'avortament

L'ordenament jurídic i legal d'un país exerceix una important influència sobre els seus comportaments perque ofereix un marc per a desenvolupar-los o per a constrènyer-los. Així, mentre que altres països d'Europa estaven desenvolupant nous comportaments demogràfics, l'Estat espanyol disposava d'un marc legal coercitiu. Això no vol dir que no existís una fractura entre el discurs oficial i els comportaments quotidians però, certament, frenava l'explicitació de noves formes.

El marc legal no es tragué la cotilla fins a l'any 1981, quan feia 20 anys que els països del nord d'Europa (segons Van de Kaa i Lesthaeghe) havien iniciat la seva revolució demogràfica. Serveixi de comparació el cas paradigmàtic de Suècia, on la primera associació de dones es va constituir a l'any 1873, el divorci va ser legalitzat a l'any

1921, la venda de contraceptius va ser permesa a l'any 1946 i el reconeixement i l'equiparació de drets entre parelles de fet i de dret es produeix a l'any 1973.

La difusió dels mitjans contraceptius va suposar un canvi en les actituds davant la fecunditat i, sobretot, en les relacions de parella. Aquests van contribuir de manera decisiva a dissociar la sexualitat de la reproducció. Mentre que a altres països d'Europa la generalització de les tècniques contraceptives es produí al llarg de la dècada dels 60, en el cas de l'Estat espanyol la legalització, despenalització i comercialització de les mateixes no es va materialitzar fins a l'any 1978.

Anteriorment a aquesta data la legislació espanyola penalitzava -amb arrestament major i multa- la informació, venda i difusió d'aquest tipus de productes. De tota manera, l'escissió entre la norma oficial i el comportament dels ciutadans era forta, així que els nous mitjans eren coneguts i utilitzats per una part de la població des de 1968. L'anticoncepció de tipus hormonal era utilitzada, en principi, per les parelles casades per a frenar noves concepcions; després van començar a utilitzar-se per a ajornar els naixements i, finalment, es generalitzaren a tota la població, que van començar a fer-se seus els valors de llibertat. Aquest procés que descriu Alberdi (1999: 156-160) és interessant, ja que implica el pas d'una contracepció de restricció a una anticoncepció de *disseny*, en el sentit de tenir l'oportunitat d'escollir el nombre i periodització de la descendència.

L'avortament no és permès a Espanya fins a l'any 1985, sempre sota el supòsit de tres situacions: violació, malformació congènita o risc de salut per a la mare.

5.3.3-. Absència de polítiques familiars

Les polítiques familiars a l'estat espanyol han estat tractades per diversos autors, cal destacar les recerques de Valiente (1995a, 1995b)[30], Meil Landwerlin (1992; 1995a; 1995b)[31] o Flaquer (2000)[32] i en el cas de Catalunya les de Flaquer i Brullet (1999)[33].

[30] VALIENTE, C. (1995a): *Rejecting the Past: Central Government and Family Policy in Post-Authoritarian Spain (1975-1994)* a HANTRAIS, L.; LETABLIER, M.T (1995): **The family in Social Policy ant Family Policy.** Ed. The Cross-National Research Group European Research Centre Loughborough University of Technology.
VALIENTE, C. (1995b): *Defining family obligations in Europe* a **Bath Social Policy Papers,** nº 23, University of Bath.

[31] MEIL, G. (1992): *Política familiar: contenido y significado* a **RIS** nº 1. Madrid. CSIC. pp. 173-171.
MEIL, G. (1995a): *Presente y futuro de la política familiar en España* a **REIS** nº 70 . Madrid. CIS. pp. 67-90.
MEIL, G. (1995b)*: La política familiar española durante el franquismo* a **RIS** nº 11. Madrid. CSIC. pp. 47-88.

Els països del nord d'Europa van realitzar la seva Segona Transició Demogràfica a l'hora que s'estava desenvolupant un Estat del Benestar ben travat i unes polítiques socials que acompanyaven o, si més no, recolzaven els canvis que s'estaven produint.

A l'estat espanyol les polítiques familiars es caracteritzen per una *absència* i *invisibilitat* (Valiente; 1995a) i això és una tònica comuna entre els països europeus que han sofert una dictadura recent: aquests quan assoleixen la democràcia eviten promulgar qualsevol tipus de política que remeti, recordi i es fonamenti en el règim autoritari anterior. Aquesta debilitat ve donada, entre d'altres raons, pel refús sistemàtic a les polítiques familiars formulades durant el règim franquista que van ser clarament pronatalistes i antifeministes. El seu objectiu consistia en incrementar el nombre de la població i en confinar la dona a l'esfera privada, definint quines eren les seves obligacions familiars.

Brullet i Flaquer (1999), en la seva aproximació a les polítiques familiars catalanes, afirmen que aquestes consten de poques mesures i que les escasses disposicions no estan subjectes a un pla director que les orienti cap a un objectiu clar. Senyalen que el sistema de benestar espanyol té certes diferències amb els sistemes de benestar dels països de l'Europa septentrional i occidental i que aquestes desigualtats fomenten l'existència d'una família expenedora de serveis. Això vindria a justificar, en part, per què les formes familiars als països meridionals no han seguit la mateixa evolució que als països del nord d'Europa.

De fet, el benestar consisteix en la transferència de serveis a les persones amb la finalitat de redistribuir la renda i de pal·liar els efectes no desitjats del mercat. A les societats amb estats de benestar desenvolupats, tot els ciutadans i ciutadanes adults poden fer valer els seus drets en tant que ciutadans i individus, no en tant que treballadors o membres d'una família. A Catalunya, en teoria, aquesta premissa també preval, però només en determinats sectors del benestar com per exemple la sanitat o l'ensenyament. Catalunya, i en general els països de l'Europa mediterrània, tenen un

[32] FLAQUER, L. (2000): **Les polítiques familiars des d'una perspectiva comparada**. Col.lecció d'Estudis Socials nº 3. Barcelona. Ed. La Caixa.

[33]BRULLET, C.; FLAQUER, Ll. (1999): *Política familiar a Catalunya: una primera aproximació* a NAVARRO, V. et alt.: **Les desigualtats socials a Catalunya** . Barcelona. Ed. Mediterrània. pp. 75-191.

baix nivell de *desmercantilització*, el que significa que els individus difícilment poden gaudir del seu nivell de benestar quan no participen del mercat laboral.

Als països escandinaus, per exemple, és possible formar una família i portar un fill al món sense necessitat de tenir un lloc de treball estable, ja que els individus, en tant que ciutadans, gaudeixen d'unes rendes mínimes i d'unes transferències d'ajuts per part de l'Estat que ho faciliten.

En el cas català els ciutadans es veuen en la necessitat d'estar plenament integrats al mercat laboral per emancipar-se, formar una família i procrear. Per a la majoria de la població, les rendes del treball són les úniques que garanteixen un nivell de vida digne. El model de benestar català parteix de la base de protegir les persones integrades al mercat laboral i bàsicament els caps de família. Per tant, el model de benestar català sembla obsolet, ja que dóna suport a unes estructures familiars avui ja anacròniques amb la proliferació de noves formes de convivència.

En definitiva, un encotillament legal i un sistema de benestar poc desenvolupat contribueixen a l'evolució tardana dels fenòmens demogràfics i a una adaptació de les estructures familiars a un estat de benestar fragmentari. Això no vol dir que els continguts de les estructures familiars no canviïn, tal i com s'analitzarà als propers capítols. De fet, les estructures familiars catalanes, metropolitanes i espanyoles mantenen les velles estructures tot incorporant nous valors.

5.3.4-. Importància de la institució familiar i emergència de la *generació frontissa* com a motor de canvi.

L'evolució demogràfica del darrer quart de segle a l'Estat espanyol reflecteix un sistema demogràfic adaptat a una situació de baixa intensitat *desmercantilitzadora* i *desfamiliaritzadora*, on justament la família ha actuat com a catalitzadora en els contexts d'adversitat.

Un dels elements més significatius en la dinàmica demogràfica europea, però sobretot catalana i espanyola, és l'allargament de l'esperança de vida. Malauradament aquest fenomen s'ha tendit a tractar des d'una òptica negativa, emfasitzant el del cost econòmic i social que l'envelliment suposa per a la població activa.

L'allargament de l'esperança de vida no vol dir únicament afegir anys a la vida sinó una millora de condicions de la mateixa. Aquest fet no només té efectes sobre l'envelliment estructural d'una població, sinó que implica una redefinició i allargament de certes etapes del cicle vital. Roussel, (1995: 12)[34] afirma que afecta concretament a la joventut i al *tercer quart de la vida*[35] per *generalització* i *extensió.* Generalització perque el rol d'exercir de jove o de jubilat no és privilegi o patrimoni d'una minoria sinó de tota la població, i extensió, perque aquestes etapes es dilaten en el temps. Ells joves continuen vivint durant més temps a la llar familiar i les persones grans viuen durant més temps en llars independents.

L'augment de la longevitat fa que els homes i les dones gaudeixin avui, després de la jubilació, d'una etapa més o menys llarga de vida, xifrada en el cas de Catalunya (any 1996) en 20 anys per als homes i 25 per a la dona. La universalització de l'assistència sanitària i la generalització de les pensions fan que les persones grans tinguin condicions de vida històricament privilegiades que fan possible una independència residencial.

És justament la promoció de persones que es troben entorn les edats de la jubilació i amb perfectes condicions de salut i amb benestar econòmic, les que, un cop apartades del mercat laboral, actuen com a principal xarxa expenedora de serveis. Especialment són dones i en aquesta recerca les anomenen *generació frontissa,* perque entorn d'elles poden articular-se fins a tres generacions a les que transfereixen ajuts: el suport als fills emancipats o no; l'atenció als néts i la cura als pares que les sobreviuen.

Aquestes dones no han entrat mai al mercat laboral formal o potser es van retirar quan altres *imposicions familiars* ho van requerir i la seva disponibilitat ha fet possible el canvi familiar a Catalunya i l'estat espanyol, al actuar com a xarxa de solidaritat, com *a ministerio de asuntos sociales* (Iglesias de Ussel; 1998: 62). Han fet possible que la família catalana hagi pogut experimentar un canvi.

Constitueixen una *generació frontissa* en un doble sentit: en primer lloc per l'articulació entorn tres generacions, constituint elles mateixes la quarta, i, en segon lloc, perque

[34] ROUSSEL, L. (1995): *La solidaridad intergeneracional. Ensayo de perspectivas* a **REIS.** Madrid. Ed. CSIC. pp. 11-24.

[35] Expressió manllevada de Pifer i Bronte citada per POAL, G. (1993): *Jubilación no equivale a tercera edad* a **Revista de Treball Social**. nº 132. pp. 35-43. Aquesta expressió fa referència a l'etapa del a vida que s'obre entre la jubilació i el moment en que la dependència comença a fer-se palesa.

esdevenen la generació de pas que ha fet possible el canvi entre una família complementària a una més simètrica.

És justament aquesta generació a la qual s'afegeixen els homes amb un paper nou -poc comú fins ara ja que les tasques reproductives han estat sempre relegades a l'univers femení- que, en allargar la seva expectativa de vida, experimenten noves formes de residència o les perpetuen en el temps: parelles sense fills del tipus niu buit o bé llars de solitàries.

En canvi, els joves que fins ara s'havien considerat els protagonistes del canvi es veuen condemnats a restar a les llars d'origen i a reproduir esquemes establerts.

La joventut és el període de transició entre la infantesa i l'edat adulta. Per assolir l'autonomia adulta intervenen, entre d'altres tres factors: el laboral, el residencial i el familiar. L'escassetat de llocs de treball i la precarietat contractual de la feina per als joves no permet embrancar-se en un lloguer barat ni en una hipoteca. La poca flexibilitat del parc d'habitatges i la tradició de l'habitatge de propietat de cost inaccessible per a una economia precària frena el jove i el confina a la llar paterna.

En aquesta línia Flaquer i Brullet (1999: 172) proposen una política familiar basada en un programa de sosteniment de renda per a joves que busquen la primera feina i, d'altra banda, en allotjaments de lloguer social subvencionats amb fons públics.

Així, mentre que els joves resten a les llars d'origen en espera que les seves condicions econòmiques millorin i per tant reprodueixen les estructures familiars majoritàries, les persones grans veuen dilatar el seu període de vida autònoma un cop fora del mercat laboral i poden diversificar les seves formes de residència.

Cal pensar potser en les persones de la *generació frontissa* com les protagonistes d'un canvi, tant per haver possibilitat la materialització d'una modificació dels valors, com per diversificar i practicar altres formes de residència *al tercer quart de la vida*.

5.4-. Conclusions

En aquest capítol s'ha presentat l'evolució de la Segona Transició Demogràfica als països d'Europa per a contextualitzar el procés de Transició a Catalunya i Espanya, alhora que els principals efectes que els canvis demogràfics han exercit en la formació i dissolució de les llars i en l'estructura de les mateixes, posant de manifest els factors que singularitzen la particular evolució a Catalunya i a l'Estat espanyol.

De l'evolució dels principals fenòmens demogràfics s'observa una fractura entre l'Europa septentrional i meridional: els canvis al nord es presenten sostinguts i dilatats en el temps i al sud, accelerats i amb un retard d'uns vint anys respecte al nord.

D'altra banda, la Segona Transició Demogràfica té, aparentment, un ressò poc rellevant sobre l'estructura de les llars que, malgrat alguns canvis, continua presentant una estructura força clàssica de família nuclear.

La davallada en les taxes de nupcialitat i l'ajornament de les mateixes evidencien una disminució en la formació de famílies a través del matrimoni. L'afirmació cal matisar-la en el cas de Catalunya, ja que les menors taxes de nupcialitat no responen a maneres alternatives d'organitzar la convivència, sinó a una posposició dels matrimonis. La incidència del divorci a Catalunya és baixa si es compara amb altres regions europees; per tant, el matrimoni continua tenint pes i presència. Aquestes fets expliquen, en part, un baix nivell de cohabitació i una menor incidència de llars monoparentals o unipersonals.

La fecunditat dels països mediterranis i de Catalunya és de les més baixes i tardanes de les regions d'Europa, mentre que el percentatge de fills de mare no casada no és massa elevat si es compara amb bona part dels països europeus.

L'elevat cost de criança dels fills atiat per una manca de política social aplicada a la família, la precarització laboral dels joves i la relativa rigidesa de l'oferta dels habitatges relentitzen la nupcialitat i la maternitat.

L'esperança de vida ha avançat de manera accelerada als països del sud i se situa en una posició privilegiada respecte a la resta d'Europa. Aquest augment de la longevitat és cabdal en els processos de canvi familiar.

La fractura entre nord i sud es fa més evident en la comparació de l'estructura de les llars. Catalunya i l'Estat espanyol es caracteritzen pels valors més elevats de persones residents a una llar, per l'aclaparador predomini de les llars nuclears simples, per la major proporció d'estructures complexes i per la poca representació de llars unipersonals.

La particular evolució no respon únicament a un retardament en el calendari sinó que obeeix a un sistema demogràfic adaptat a un context de baixa *intensitat desmercantilitzadora* i *desfamiliaritzadora,* on la família, justament, ha jugat un paper molt important en possibilitar el canvi.

Mentre que els països septentrionals es trobaven en plena revolució demogràfica, l'Estat espanyol patia un fort constrenyement legal en el marc d'un règim franquista que no es va poder treure la cotilla fins a la promulgació de la Constitució de 1978 i amb la reforma del Codi Civil de 1981. L'inici de la Segona Transició Demogràfica a Espanya va coincidir cronològicament amb la Transició Democràtica. Les noves mesures proposades asseguraven l'equiparació de drets entre els homes i les dones, garantien l'autonomia econòmica de les dones, establien canvis importants en matèria de filiació i reconeixien la ruptura trencant així la indissolubilitat matrimonial.

Amb l'adveniment de la democràcia va començar a desenvolupar-se un Estat del Benestar fragmentari, escassament *desmercantilitzat* on la cobertura de les persones es garanteix en tant que treballadores i no en tant que ciutadanes. Una persona al marge del mercat laboral, com per exemple un jove, no pot beneficiar-se d'algunes mesures del benestar. Si les rendes provenen del treball, és necessari tenir una ocupació per a poder emancipar-se o formar una família o tenir un fill.

En aquest context, la família ha assumit plenament el paper de xarxa social que realitza la cobertura que les institucions de responsabilitat pública no fan. Però no tots els membres de la família, sinó aquells que, ja apartats del mercat laboral, poden dedicar el seu temps a les tasques reproductives. Es tracta de les persones, fonamentalment les dones, que anomenem *generació frontissa* entorn les quals poden articular-se tres generacions: els néts, els fills i els pares que encara els sobreviuen.

Elles han estat la xarxa que ha possibilitat el canvi familiar en assumir els serveis personals i el cost econòmic i patrimonial per a que els seus fills i sobretot les seves filles s'hagin pogut emancipar, hagin ingressat al mercat laboral i hagin pogut procrear. Insistim, doncs, en la doble naturalesa del mot *frontissa*: articulació de tres generacions al seu entorn i possibilitadora d'un canvi familiar.

El model de benestar català resta avui obsolet en protegir persones integrades al mercat laboral i fonamentalment als caps de família, mantenint així velles estructures.

5.5. Bibliografia

ALABART, A.; CABRÉ, A.; DOMINGO, A.; FABRÉ, A.; STOLCKE, V. (1988): **La cohabitación en España. Un estudio en Madrid y Barcelona**. Col. Estudios y Encuestas. nº 8. Madrid. CIS.

ALBERDI, I. (1999): **La nueva familia española**. Madrid. Taurus.

ALBERDI, I. (dir.) (1995): **Informe sobre la situación de la familia en España**. Madrid. Ed. Ministerio de Asuntos Sociales.

BRULLET, C.; FLAQUER, Ll. (1999): *Política familiar a Catalunya: una primera aproximació* a NAVARRO, V. et alt.: **Les desigualtats socials a Catalunya**. Barcelona. Ed. Mediterrània. pp. 75-191.

CABRÉ, A. (1995): *Notes sobre la transició familiar* a **Papers de Demografia** nº 96. Centre d'Estudis Demogràfics.

CABRÉ, A. (1999): **El sistema català de reproducció.** Barcelona. Ed. Institut Català de la Mediterrània.

CABRÉ, A. (dir.) (2000): **Demografía: una cuestión de dos sexos y cuatro generaciones**. Informe realitzat en execució del contracte SOC 98 101297-05E0. Centre d'Estudis Demogràfics.

CASELLI (1993): "L'évolution à long terme de la mortalité en Europe" a BLUM i RALLU (Ed.): **European Population II. Demographic Dynamics**. Paris.

COMISSION EUROPÉENNE (1994): **L'Union Européenne et la famille.** Col Europe Social. nº 1/94. Luxemburg.

CONDE, R. (1982): **Familia y cambio social en España**. Madrid CIS.

CONSEIL DE L'EUROPE (1998): **Évolution démographique récente en Europe**. 1998. Strasbourg. Conseil de l'Europe.

DOMINGO, A. (1988): *Tenir o no tenir fills: És aquesta la qüestió**?*** a **PAPERS DE DEMOGRAFIA**, nº 27. Centre d'Estudis Demogràfics.

DOMINGO, A.; LÓPEZ, C.; ROTLLANT, E. (1991): *La fecunditat extramatrimonial en el marc de les transformacions familiar*s a **PAPERS DE DEMOGRAFIA**. nº 54. Barcelona. CED.

DOMINGO, A. (1997): **La formación de la pareja en tiempos de crisis. Madrid y Barcelona 1975-1995.** Tesi doctoral.

DUCHENE, J. (1991): **Collecte et comparabilité des données démographiques et sociales en Europe. Ménages et familles dans les pays industrialisés au cours de la décennie 1980**. Chaire Quetelet. 17-20 Septembre. Gembloux. Institut de Démographie. Université Catholique de Louvain.

EUROSTAT (1988): **Censos de la población de los países de la Comunidad 1981-1982**. Luxemburgo. Oficina de las publicaciones oficiales de las Comunidades europeas.

EUROSTAT (1995a): *Ménages et familles dans l'espace économique européen.* **Statistiques en bref. Population et conditions sociales**. nº 5. Luxemburg. Office des publications oficielles des Communautés européennes.

EUROSTAT (1995b): *Population: ménages-familles* a **Portrait Social d'Europe.** Luxemburg. Office des publications oficielles des Communautés européennes. pp. 43-51.

EUROSTAT (1996): **Population, ménages et logements en Europe. Principaux résultats des récensements. 1991/1991**. EUROSTAT.

EUROSTAT (1999): **Living conditions in Europe.** Statistical pocketbook. Luxemburg. Office des publications oficielles des Communautés européennes.

FLAQUER, L. (2000): **Les polítiques familiars des d'una perspectiva comparada**. Col.lecció d'Estudis Socials nº 3. Barcelona. Ed. La Caixa.

IDESCAT (1997): **Llars i famílies a Catalunya 1991. Estadística Social. Censos i Enquestes**. Barcelona. Institut d'Estadística de Catalunya. Generalitat de Catalunya.

IDESCAT (2000): **Llars i famílies a Catalunya. 1996. Estadística Social. Censos i Enquestes**. Barcelona. Institut d'Estadística de Catalunya. Generalitat de Catalunya.

IGLESIAS DE USSEL, J. (1998): **La familia y el cambio político en España**. Madrid. Tecnos.

HÓPFLINGER (1985): *Changing marriage Behaviour: Some European comparisons* a **GENUS** vol. XLI, nº 3-4

LESTHAEGHE, Ron (1991): *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*. Ponència presentada al Simposi Internacional: Mutació del sistema de valors a les societats europees i magribines. Organitzat per l'Institut Català d'Estudis Mediterranis.

LESTHAEGHE, R. (1994): *Una interpretación sobre la Segunda Transición Demográfica en los países occidentales* a V.V.A.A. (1994): **Demografía y políticas públicas**. EMAKUNDE. Instituto Vasco de la Mjuer. pp. 11-46.

LÓPEZ, C. (1999): *Estructura familiar i social a la ciutat de barcelona.* Comunicació presentada al **/II CONGRÉS CATALÀ DE SOCIOLOGIA**, Celbrat a la ciutat de Lleida els dies 20-21 de Març de 1999

LÓPEZ, C. (2000): *Jóvenes, emancipados y solos: Barcelona y su región Metropolitana*. Comunicació presentada al VII CONGRESO DE LA POBLACIÓN ESPAÑOLA Madrid. 30, 31 de marzo y 1 de abril del año 2000.

MEIL, G. (1992): *Política familiar: contenido y significado* a **RIS** nº 1. Madrid. CSIC. pp. 173-171.

MEIL, G. (1995): *Presente y futuro de la política familiar en España* a **REIS** nº 70 . Madrid. CIS. pp. 67-90.

MEIL, G. (1995*): La política familiar española durante el franquismo* a **RIS** nº 11. Madrid. CSIC. pp. 47-88.

MONNIER, A. (1999): "La cojoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre mer" a **Population** 4-5. Paris. INED.

POAL, G. (1993): *Jubilación no equivale a tercera edad* a **Revista de Treball Social**. nº 132. pp. 35-43.

PUGA, D, (1996): *Nupcialitat, cohabitació i divorcialitat* a a **Geografia General dels Països Catalans. La població.** Tom 3. Barcelona. Ed. Enciclopèdia Catalana. pp. 154-163.

PUJADAS, I. (1996): *La natalitat i la fecunditat 1960-1991* a **Geografia General dels Països Catalans. La població.** Tom 3. Barcelona. Ed. Enciclopèdia Catalana. pp. 118-137.

ROUSSEL, Louis (1992): *La famille en Europe Occidental: Divergences et Convergences* a **Population** nº1. Paris. INED. pp. 133-152.

ROUSSEL, L. (1995): *La solidaridad intergeneracional. Ensayo de perspectivas* a **REIS.** Madrid. Ed. CSIC. pp. 11-24.

SARASA, S.; MORENO, L. (1995): **El Estado ded Bienestar en la Europa del Sur.** Madrid. CSIC.

SHORTER, E. (1977): *Les deux révolutions sexuelles* a **La Naissance de la famille moderne. XVIII-XXè siècle**. Paris. Seuil. pp.98-152.

SOLSONA, M.; TREVIÑO, R. (1990): **Estructuras familiares en España**. Madrid. Instituto de la Mujer. Ministerio de Asuntos Sociales.

SOLSONA, M.; TREVIÑO, R. (1996): *Les Transformacions familiars* a **Geografia General dels Països Catalans. La població.** Tom 3. Barcelona. Ed. Enciclopèdia Catalana. pp. 254-269.

SOLSONA, M. (1996): *La segunda transición demográfica desde la perspectiva de género* a V.V.A.A.: **Desigualdades de género en los viejos y nuevos hogares**. Madrid. Ministerio de Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer. pp. 17-46.

TAPINOS, G. (1996): **Europe Méditerranéenne et changements démographiques. Existe-t-il une spécificité des pays du sud?** Ed. Fondazione Giovanni Agnelli.

TAPINOS, G. (1999): *Els reptes demogràfics. L'Europa Mediterrània i els canvis demogràfics. Hi ha una especificitat pròpia dels països del Sud?* V.V.A.A: **L'espai Mediterrani llatí**. Barcelona. Ed. Institut Català de la Mediterrània. 111-154.

TREVIÑO, R. (1993): *En torno a la convergencia o divergencia de las familias en Europa. Algunas reflexione*s a **Papers de Demografia** nº 79. Barcelona. Centre d'Estudis Demogràfics.

VALIENTE, C. (1995a): *Rejecting the Past: Central Government and Family Policy in Post-Authoritarian Spain (1975-1994)* a HANTRAIS, L. LETABLIER, M.T (1995): **The family in Social Policy ant Family Policy.** Ed. The Cross- National Research Group European Research Centre Loughborough University of Technology.

VALIENTE, C. (1995b): *Deffining family obligations in Europe* a **Bath Social Policy Papers** nº 23 University of Bath.

VAN DE KAA, D. (1987): *Second Demographic Transition* a **Population Bulletin.** Population Converence Bureau. Washington.

VAN DE KAA, D. (1988): The Second Demographic Transition Revisited. Theories and Expectations a Symposium on Population Change and European Society. Florencia IUSSP.